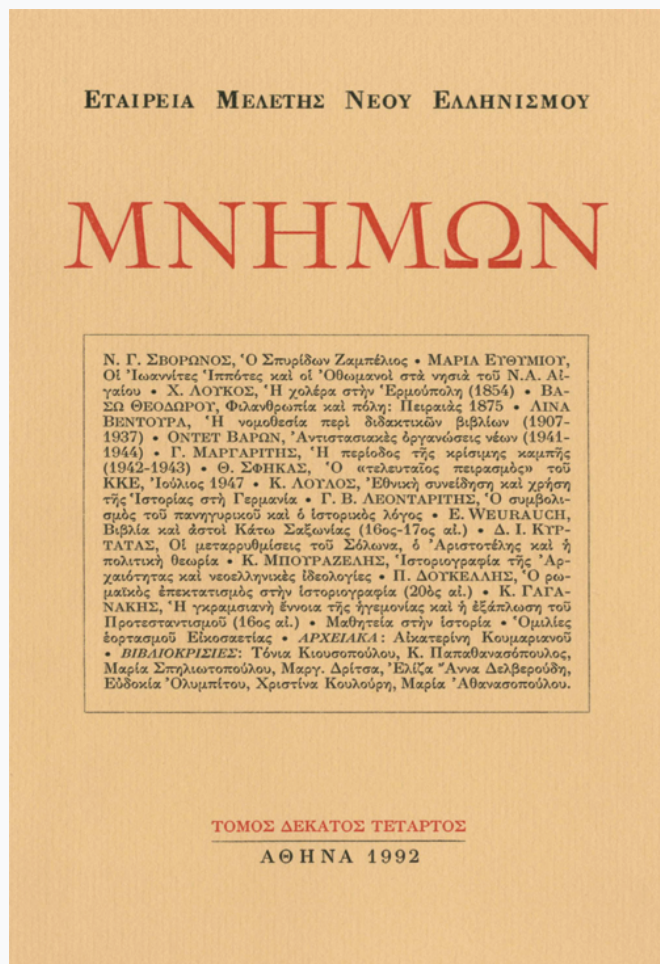

Μνήμων

Τόμ. 14 (1992)

ΕΠΙΔΗΜΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ. Η ΧΟΛΕΡΑ ΣΤΗΝ ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ ΤΗΣ ΣΥΡΟΥ (1854)

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ

doi: [10.12681/mnimon.166](https://doi.org/10.12681/mnimon.166)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΛΟΥΚΟΣ Χ. (1992). ΕΠΙΔΗΜΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ. Η ΧΟΛΕΡΑ ΣΤΗΝ ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ ΤΗΣ ΣΥΡΟΥ (1854). *Μνήμων*, 14, 49-69. <https://doi.org/10.12681/mnimon.166>

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ

ΕΠΙΔΗΜΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Η ΧΟΛΕΡΑ ΣΤΗΝ ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ ΤΗΣ ΣΥΡΟΥ (1854)

«Ἡ Ἑρμούπολις ἡ διὰ παραδόξου ταχύτητος φθάσασα εἰς ἀκμαίαν κατάστασιν διὰ τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς ναυτιλίας της, ἐπολέμησε κατὰ τοῦ συναγωνισμοῦ τῶν ἐμπορικῶν λιμένων τῆς Τουρκίας... ἐπολέμησε κατὰ τοῦ σκληροῦ Τελωνιακοῦ Νόμου... ἠγωνίσθη κατὰ τῶν δυστυχῶν ἐμπορ. ἐτῶν τοῦ 1838 καὶ 1848, ἔπαθε διὰ τοῦ Παρκερικοῦ ἀποκλεισμοῦ, ἀγωνιᾷ κατὰ τῆς ὑπερτιμῆσεως τῶν νομισμάτων... πάσχει ὡς ἐκ τοῦ πλημμελοῦς συστήματος τῆς Τελωνιακῆς ἐκτιμῆσεως... τέλος πάντων ὡς ἐκ τῆς ναυτικῆς ἀπραξίας καὶ τῆς ἐλλείψεως πάσης εὐκολίας χειραγωγούσης τὸ πάσχον ἐμπόριόν της, ἀλλ' ὅλα ταῦτα ὑπέφερε καὶ ἀντέστη καρτερικῶς, εἰς ἓνα δὲ καὶ μόνον ἔκλινε γόνυ, τὴν μάστιγα τῆς βροτοφθόρου χολέρας. Ἡ ἐπάρατος αὕτη νόσος πληγὰς βαθείας ἠνέωξεν εἰς τὸ σῶμα τῆς Πόλεώς μας... ἐὰν δὲ ὁ μὴ γένοιτο ὑποτροπὴ τις παρουσιασθῇ τετέλεσθαι, καὶ ἔχομεν δίκαιον νὰ ἐκφράζωμεν φόβον τοιοῦτον, διότι ὡς εἵπομεν ἀνάγκη ἔπλασε τὸν τόπον αὐτὸν καὶ ἡ ἀνάγκη δύναται νὰ τὸν φέρῃ εἰς ἀποσύνθεσιν»¹.

Οἱ βασικὲς θέσεις τῆς ἐργασίας παρουσιάστηκαν: σὲ ὁμιλία στὰ γραφεῖα τῆς Ἑταιρείας Μελέτης Νέου Ἑλληνισμοῦ (31 Μαΐου 1989)· σὲ διάλεξη στὸ Ρέθυμνο πρὸς ὀργάνω-
σε ὁ Τομέας Ἱστορίας τῶν Νεοτέρων Χρόνων τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστη-
μίου Κρήτης (15 Νοεμ. 1989)· στὸ διεθνὲς συνέδριο πρὸς ἔγινε στὸ Ἀμστερνταμ (4-7
Σεπτ. 1992) μὲ θέμα «European Cities and their Peoples».

1. Αἰόλος, Ἐφημερίς τῶν Κυκλάδων, ἀρ. 523, 23 Σεπτ. 1854, σ. 1-2. Ἡ ἐφημερίδα Αἰόλος ἦταν ἡ μόνη πρὸς ἐκδόταν στὴν Ἑρμούπολη κατὰ τὴν περίοδο τῆς χολέρας. Οἱ πληροφορίες της, ἰδιαίτερα ὅσες ἀφοροῦν στὴ στάση τῶν κατοίκων ἀπέναντι στὴν ἐπιδημία, ἀποτελεσαν βασικὴ πηγὴ γιὰ τὴν παρούσα μελέτη. Ὑστερα ἀπὸ διαμαρτυρία τοῦ Γάλλου προξένου στὴ Σύρο, ὁ νομάρχης Κυκλάδων εἶχε διατάξει τὸ κλείσιμο τῆς ἐφημερίδας Ἐνωσις, γιατί ἔγραφε κατὰ τῶν γαλλικῶν στρατευμάτων κατοχῆς· βλ. ἀρ. 161, 15 Ἰουλ. 1854, σ. 2-3: «Ὁφείλειν ὁ πολυπαθὴς Ἑλληνικὸς λαὸς νὰ πάσχῃ καὶ ὑπὸ χολέρας χάριν τῶν Τούρκων, τοῦ ἰσλαμισμοῦ καὶ τοῦ γεζουῖτισμοῦ, καὶ τοῦτο παρὰ τῶν σοφῶν καὶ εὐγενῶν Γάλλων» — γιὰ τὴν παύση τῆς ἐφημερίδας βλ. Α. Ζυγομαλάς (νομάρχης Κυκλάδων) πρὸς Ρήγα Παλαμῆδη (ὑπουργὸ Ἑσωτερικῶν), 27 Ἰουλ. 1854: ΓΑΚ, Κ70, Ἀρχεῖο Ρ. Παλαμῆδη, φ. 5. Σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν χολέρα περιέχονται καὶ στίς ἀνταποκρίσεις ἀπὸ τὴ Σύρο πρὸς καταχωρίζονται στὴν ἐφημ. τῆς Ἀθῆνας Αἰών.

Αὐτὰ σημείωνε ἡ ἐφημερίδα τῆς Ἑρμούπολης *Αἶολος* στίς 23 Σεπτ. 1854. "Ὅσα ἀκολουθοῦν, ἐπιχειροῦν νὰ ἀνιχνεύσουν τίς βαθεῖες πληγές, τὰ προβλήματα γενικά πού ἔθεσε στήν κοινωνία τῆς Ἑρμούπολης μιὰ ἀσθένεια πού δὲν βιώνεται ἀτομικά, ἀλλὰ λόγω τοῦ ἐπικίνδυνου ἐπιδημικοῦ της χαρακτῆρα, ἀπειλεῖ καί κινητοποιεῖ τὸ σύνολο τῶν κατοίκων². Τὸ AIDS ἔχει κἀναι ἐπίκαιρο τὸ θέμα: ἐπεὶδὴ ἡ ἱατρικὴ ἀδυνατεῖ ἀκόμη νὰ νικήσει τὴ νόσο, ἐπανεμφανίζονται στὸ συλλογικὸ σῶμα συμπεριφορές πού παραπέμπουν στοὺς χρόνους τῆς πανούκλας, τῆς χολέρας καί τῶν ἄλλων ἐπιδημιῶν τοῦ παρελθόντος, στὸν πανικὸ δηλαδή, τὸν ἀτομισμὸ, τὴν ἀναζήτηση ἀποδιοπομπαίου τράγου, τὴν ἀπαίτηση γιὰ ἀποκλεισμὸ αὐτῶν πού θεωροῦνται ὑπεύθυνοι, τὴν ἠθικὴ ἐξήγηση τῆς νόσου κλπ.

"Ἐχουν ὡς τώρα ἐμφανιστεῖ ἐπτὰ πανδημίες χολέρας. Ἡ πρώτη, 1817-1824, ξεκινώντας ἀπὸ τίς Ἰνδίες, τὴν κοιτίδα τῆς νόσου, ἔφθασε ὡς τὴν Κασπία. Ἡ Εὐρώπη προσβάλλεται, ὅπως φαίνεται μὲ τὴ δεύτερη πανδημία, 1829-1837, πού σαρώνει τὴ Γαλλία, Ἀγγλία, καί ἄλλες χῶρες³. Ἡ Ἑλλάδα πληττεται γιὰ πρώτη φορὰ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τρίτης πανδημίας πού ἄρχισε στὰ 1848. Τότε ὑπειστῆθε καί ἓνας μὴ ἐλέγξιμος ἀπὸ τίς ἐλληνικὲς ἀρχὲς παράγοντας, ἀφοῦ πρῶτοι φορεῖς τῆς χολέρας ἦταν οἱ Γάλλοι στρατιῶτες τοῦ στρατοῦ κατοχῆς στὸν Πειραιά.

Θὰ ἀναφερθῶ κυρίως στὴν χολέρα πού ἐπληξε τὴν Ἑρμούπολη τὸ καλοκαίρι τοῦ 1854⁴. Αἴγες ἀναφορές, γιὰ κάποιες συγκρίσεις, θὰ γίνουν καί γιὰ τὴν χολέρα στὸν Πειραιά καί τὴν Ἀθήνα τὴν ἴδια περίοδο.

2. Ἦδη ἔχουν προκύψει ἱκανοποιητικὲς μελέτες πού ἐπιχειροῦν, μὲ νέα ὀπτική, νὰ ἐρμηνεύσουν τίς ἐπιδημίες αὐτές, νὰ δοῦν κυρίως πῶς ἐκδηλώνονται καί ποιὲς εἶναι οἱ κοινωνικὲς ἀντιδράσεις πού προκαλοῦν. Σὲ τέτοιες προσπάθειες, ἡ συνεργασία ἱστορικῶν μὲ ἱατροὺς ὑπῆρξε γόνιμη. Ἡ ἐπιτυχὴς σύζευξη ἱατρικῶν καί ἱστορικῶν γνώσεων εἶναι ἐμφανὴς στὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη Σταυρόπουλου· βλ. κυρίως τὴ μελέτη του: *Τὰ νοσοκομεία καί ἡ νοσηλευτικὴ πολιτικὴ τῆς ἐλληνικῆς ἐθνότητος στὴν Κωνσταντινούπολη (1453-1838)*, Ἀθήνα 1984.

3. Γιὰ τὴ χολέρα βλ. ἐνδεικτικά: Patrice Bourdelais, «Présentation» τῆς ἐνότητος *Choléra* στὸ συλλογικὸ τόμο: Jean-Pierre Bardet κ.ἄ. (ἐπιμ. ἐκδ.), *Peurs et Terreurs face à la Contagion*, Παρίσι, Fayard, 1988, σ. 17-41. Βλ. καί Asa Briggs, «Cholera and Society in the Nineteenth Century», *Past and Present*, ἀρ. 19 (Ἀπρ. 1961) 76-96· P. Bourdelais - J.Y. Raulot, *Une peur bleue. Histoire du choléra en France*, Παρίσι 1987.

4. Σὲ χρονικὴ σειρά, στὸ ἐλληνικὸ κράτος, πρῶτα προσβάλλεται ἡ Σκιάθος στὰ 1848, ὁ Πειραιάς, ἡ Ἑρμούπολη καί ἡ Ἀθήνα στὰ 1854, ἡ Αἰτωλία καί Ἀχαρνανία στὰ 1855-1856· βλ. Α. Γούδας, «Περὶ χολέρας καί διαλειπόντων πυρετῶν ἐν Ἑλλάδι», *Ἱατρικὴ Μέλυσσα* 3 (1856) 367, 375· Clon Stéfanos, *La Grèce au point de vue naturel*, Παρίσι 1884, σ. 512-514. Γιὰ τὴ χολέρα στὰ Ἑπτάνησα τὴν ἴδια περίοδο βλ. Χ. Πρετεντέρης Τυπάλδος, *Περὶ τῆς ἐν Κερκύρα χολέρας κατὰ τὸ 1855*, Κέρκυρα 1856· τοῦ ἴδιου, *Περὶ τῶν ἐν Κερκύρα ἐπιδημικῶν νόσων 1862-1863*, Κέρκυρα 1863. Γιὰ τὸ πῶς ἀντιμετωπίστηκε ἡ χολέρα σ' ὅλο τὸ ἐλληνικὸ κράτος καί τὰ Ἑπτάνησα, ἐτοιμάζω εἰδικὴ μονογραφία.

Πανικός καὶ φυγή

Στις 26 Ἰουνίου 1854 ἔφθασαν στὴ Σύρο γαλλικὰ πολεμικὰ πλοῖα στὰ ὁποῖα εἶχαν σημειωθεῖ κρούσματα χολέρας. Ἡ νόσος ἐπληττε τότε τὴ Νότια Γαλλία καὶ εἶχε διαδοθεῖ στὰ γαλλικὰ στρατεύματα ποὺ εἶχαν μεταφερθεῖ στὴν Ἀνατολὴ λόγω τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου. Ἀπὸ τὰ παραπάνω πλοῖα ἐξῆλθαν στὴν Ἑρμούπολη μερικοὶ «ὕγιεῖς» — γιὰ τὴ σχετικὴ τοῦ ὄρου θὰ γίνεῖ λόγος στὴ συνέχεια — καὶ ἦλθαν σὲ ἐπικοινωνία μὲ τοὺς κατοίκους. Εἶναι πιθανὸ ὅτι ἀπὸ αὐτοὺς προῆλθε τὸ μόλυσμα⁵. Τὰ κρούσματα εἶναι σποραδικὰ τὸν Ἰούλιο. Ἡ ἐπιδημία ξεσπᾷ μὲ ὀρμὴ στὶς ἀρχὲς Αὐγούστου καὶ διαρκεῖ ἓνα μῆνα περίπου.

Στὴν πόλη φαίνεται ὅτι βρισκόνταν τότε 25.000 περίπου κάτοικοι. Μερικὲς χιλιάδες ἀπ' αὐτοὺς εἶχαν πρόσφατα φθάσει ὡς πρόσφυγες στὸ νησί, γιὰτὶ, λόγω τῆς διακοπῆς τῶν ἐλληνοτουρκικῶν σχέσεων, εἶχαν ἐκδιωχθεῖ ἀπὸ τὴν Τουρκία. Εἶχαν ἐπιστρέψει καὶ ἀρκετοὶ ἀπὸ τὰ πληρώματα τῶν ἐμπορικῶν πλοίων ποὺ ἔμεναν ἀργὰ λόγω τῆς κρίσης⁶. Ὅταν οἱ θάνατοι πολλαπλασιάστηκαν καὶ τρόμος («πανικὸς φόβος») κατέλαβε τοὺς κατοίκους, ἡ φυγὴ ἐμφανίστηκε ὡς τὸ ἀποτελεσματικότερο μέσο σωτηρίας. Πολλοὶ μπῆκαν στὰ πλοῖα καὶ κατέφυγαν στὰ γύρω νησιά. Δὲν φαίνεται ὅτι τοὺς καλοδέχτηκαν παντοῦ. Σὲ ἄλλα πλοῖα ἐκδηλώθηκαν κρούσματα ἐν πλῶ καὶ μερικοὶ θανόντες ρίχτηκαν στὴ θάλασσα. Οἱ περισσότεροι τελικὰ βρῆκαν καταφύγιο στὰ γειτονικὰ νησιά Τῆνο καὶ Μύκονο, ὅπου καὶ μετέδωσαν τὴ νόσο. Δὲν θὰ ἦταν καὶ λίγοι αὐτοὶ ποὺ παρέμειναν μέσα στὰ πλοῖα σ' ὅλη τὴν περίοδο τῆς κρίσης⁷.

Παράλληλῃ μὲ τὴ διαφυγὴ πρὸς τὴ θάλασσα καὶ τὰ γύρω νησιά, ἦταν

5. Δ. Παρασκευᾶς - Θ. Σκάσης, «Παρατηρήσεις τινὲς περὶ τῆς ἐν Σύρῳ ἐνσηψάσης χολέρας κατὰ τὸν Ἰούλιον καὶ Αὐγούστον τοῦ 1854», *Ἱατρικὴ Μέλisseta* 2 (1854) 254. Ἡ μόλυνση μπορεῖ νὰ προῆλθε καὶ ἀπὸ τὰ χολερικὰ πτώματα ποὺ γαλλικὰ πλοῖα ἔρριχναν στὴ θάλασσα κοντὰ στὸ νησί· βλ. Α. Ζυγομαλᾶς πρὸς Ρ. Παλαμῆδη, 16 Ἰουλ. 1854: ΓΑΚ, Κ70, Ἀρχεῖο Ρ. Παλαμῆδη, φ. 5 καὶ *Αἰών*, ἀρ. 1489, 25 Αὐγ. 1854, σ. [3].

6. Βλ. *Αἰολος*, ἀρ. 518, 19 Αὐγ. 1854, σ. 2, ὅπου σημειώνεται ὅτι ἀπὸ τοὺς 9.000 περίπου πρόσφυγες ποὺ διῆλθαν ἀπὸ τὴν Ἑρμούπολη, «οἱ πλεῖστοι» παρέμειναν. «Στατιστικὲς» πληροφορίες τῆς ἐποχῆς, ποὺ ὅμως πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦνται μὲ προσοχή, ἀναφέρουν γιὰ τὴν Ἑρμούπολη: 1853 19.981 κάτοικοι

1856	16.830	»
1861	18.511	»

Βλ. E. Kolodny, «Hermoupolis-Syra. Naissance et évolution d'une ville insulaire grecque», *Mediterranée*, ἀρ. 2 (Ἀπρ.-Ἰούν. 1969) 193.

7. *Αἰολος*, ἀρ. 516, 7 Αὐγ. 1854, σ. 2· ἀρ. 518, 19 Αὐγ. 1854, σ. 2· ἀρ. 519, 28 Αὐγ. 1854, σ. 3· ἀρ. 521-522, 16 Σεπτ. 1854, σ. 2. Γιὰ τὴ χολέρα στὴν Τῆνο, Μύκονο καὶ Πάρο, βλ. καὶ τὶς ἀναφορὲς τοῦ Ρῆγα Παλαμῆδη στὸν Ὅθωνα, 10 καὶ 24 Σεπτ. 1854: ΓΑΚ, Ὁθωνικὸ Ἀρχεῖο, Ὑπουργεῖο Ἑσωτερικῶν, φ. 191.

καί ἡ φυγή πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νησιοῦ. Τὰ χωριά κατακλύστηκαν ἀπὸ τοὺς φυγάδες. Ἀκόμη καὶ οἱ σταῦλοι μετασχηματίστηκαν πρόχειρα σὲ κατοικίες⁸. Στὴν ὕπαιθρο, ἐκτὸς ἀπὸ λίγα χωριά ποὺ ἤδη εἶχαν προσελκύσει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν πλουσίων γιὰ θερινή διαβίωση, κυριαρχοῦσαν οἱ καθολικοί. Παρὰ τὶς ἀντιθέσεις τοὺς πρὸς τοὺς ὀρθοδόξους, ποὺ εἶχαν ἐνταθεῖ μὲ τὴν παρουσία γαλλικῶν δυνάμεων στὴν Ἑλλάδα, φαίνεται ὅτι στὴν κρίσιμη αὐτὴ περίοδο περιέθαλψαν πολλοὺς φυγάδες. Τὸ ἴδιο συνέβη καὶ γιὰ ὅσους κατέφυγαν στὴν Ἄνω Σύρο, ἡ ὁποία, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν Ἑρμούπολη, ἐλάχιστα ἔπαθε ἀπὸ τὴν ἐπιδημία⁹.

Ἡ φυγή γενικὰ ἦταν τόσο μεγάλη ὥστε οἱ πηγές νὰ μιλοῦν ὅτι ἔμειναν τελικὰ στὴν πόλη μόνο 12.000 ἀπὸ τὶς 25.000 τῶν κατοίκων (περισσότεροι ἀπὸ 2.000 κατέφυγαν στὴν ἐξοχή καὶ 10.000 περίπου στὰ νησιά)¹⁰. Δὲν μποροῦν νὰ ἐπιβεβαιωθοῦν ἀκριβῶς οἱ ἀριθμοὶ αὐτοί, ποὺ φαίνονται κάπως ὑπερβολικοί. Γεγονός, πάντως, εἶναι ὅτι ἡ ἄλλοτε πολυθόρυβη («πολύηχος») πόλη εἶχε καταντῆσει ἔρημη («ἐρημούπολις»). Σημειώνεται: «Τέλος πάντων ἡ πόλις μας, ἡ ἀεικίνητος καὶ θορυβώδης, ὁμοιάζει νεκρούπολιν φέρουσιν τὸν τρόμον καὶ τὴν ἀθυμίαν ζωγραφισμένην εἰς τὰς ὁδοὺς καὶ τὰς ἀγοράς»¹¹.

Ἡ ἐπιδημία κτύπησε κεραυνοβόλα στὶς πρῶτες ἡμέρες τοῦ Αὐγούστου καὶ προκάλεσε τὸν πανικὸ καὶ τὸ πρῶτο μεγάλο κύμα φυγῆς. Μιὰ μικρὴ κάμψη στὴ συνέχεια καὶ ὕστερα, στὶς 13 Αὐγούστου, νέος παροξυσμὸς καὶ νέο κύμα φυγῆς. Ἀπὸ τὶς 15-28 ὕφεση, ἀλλὰ μὲ διακυμάνσεις, καὶ παύση στὰ τέλη τοῦ μήνα¹².

8. Βλ. παραπομπές στὸν Αἰῶλο τῆς σημ. 7.

9. Αἰῶλος, ἀρ. 518, 19 Αὐγ. 1854, σ. 2-3· ἀρ. 524, 30 Σεπτ. 1854, σ. 2· ἀρ. 527, 23 Ὀκτ. 1854, σ. 3. Φαίνεται, ἐπίσης, ὅτι πολλοὶ ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς Ἄνω Σύρου (ποὺ ὑπολογίζονται τὴν ἐποχὴ αὐτὴ σὲ 4-5.000) σκόρπισαν στὰ χωριά τοὺς καί, ἔτσι, προστατεύτηκαν περισσότερο. Οἱ καθολικοὶ Συριοὶ εἶχαν ταχθεῖ ἀνεπιφύλαχτα ὑπὲρ τῶν Γάλλων καὶ Ἀγγλῶν στὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο, ἐνῶ οἱ περισσότεροι Ἑρμούπολιτες εὐχονταν νίκας τῶν Ρώσων· βλ. τὶς ἐκθέσεις (1854) τοῦ προξένου τῆς Γαλλίας στὴ Σύρο A. Guerin: Γαλλικὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, CPC/Gr. Syra/1.

10. Αἰῶλος, ἀρ. 518, 19 Αὐγ. 1854, σ. 2. Πρβλ. στὸ ἴδιο, ἀρ. 519, 28 Αὐγ. 1854, σ. 3: «...καὶ μόλην τὴν κατὰ δύο τρίτα τοῦ πληθυσμοῦ ἀπομάκρυνσιν τῶν πολιτῶν ἐκτὸς τῆς Νήσου μας καὶ εἰς τὰς ἐξοχὰς της...» ἀρ. 524, 30 Σεπτ. 1854, σ. 2: «...Ὑπολογιζομένου ὅθεν τοῦ πληθυσμοῦ ἐπὶ 12000 ψυχῶν ἔνεκα τῆς ἀπουσίας πολλῶν». Βλ. καὶ Αἰών, ἀρ. 1486, 14 Αὐγ. 1854, σ. [4]· ἀρ. 1487, 18 Αὐγ. 1854, σ. [4] καὶ ἀρ. 1489, 25 Αὐγ. 1854, σ. [3].

11. Αἰῶλος, ἀρ. 518, 19 Αὐγ. 1854, σ. 2. Βλ. καὶ Αἰών, ἀρ. 1487, 18 Αὐγ. 1854, σ. [4]: «Εἰς τὴν βριθοῦσαν ἄλλοτε ἀνθρώπων ἀγορὰν δὲν ἀπαντᾷ τις ἡδὴ ἢ τὴν ἐρημίαν, τὴν σιγὴν καὶ τὴν νέκρωσιν».

12. Δ. Παρασκευᾶς - Θ. Σκάσσης, «Παρατηρήσεις τινές...», ὁ.π., σ. 258-259. Πρβλ. Διάγραμμα 2.

Τὰ θύματα

Λείπει ἀπὸ τὸ Δημοτικὸ Ἀρχεῖο Ἑρμούπολης τὸ βιβλίο θανάτων τοῦ 1854¹³. Χρησιμοποιοῦνται, κατ' ἀνάγκην, ἄλλες μαρτυρίες γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῶν θυμάτων τῆς χολέρας. Κατὰ τὴν ἐφημερίδα *Αἴολος*, ἀνάμεσα στὶς 3 καὶ 31 Αὐγούστου πέθαναν στὴν Ἑρμούπολη 365 ἄτομα, 175 ἄνδρες (48%) καὶ 190 γυναῖκες. Ἀπὸ τοὺς θανόντες 70 (19,18%) ἦταν παιδιὰ ὡς 10 ἐτῶν. Ἄν, πάντα κατὰ τὸν *Αἴολο*, ὑπολογίσουμε τοὺς κατοίκους ποὺ ἔμειναν στὴν πόλιν καὶ δὲν ἔφυγαν στὰ νησιὰ ἢ τὶς ἐξοχὰς σὲ 12.000, τότε οἱ θάνατοι φθά-
νουν στὸ ποσοστὸ 3%, 13 κάθε μέρα¹⁴. Ἄν τώρα στὰ 365 θύματα προσθέ-
σουμε καὶ ὅσους ἀποβίωσαν κατὰ τὴ φυγὴ ἢ στοὺς χώρους ὑποδοχῆς, ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν θανόντων ἀπὸ χολέρα θὰ πρέπει νὰ ξεπερνᾷ τοὺς 500. Ἀριθμὸς ὑψηλός, ἂν λάβουμε ὑπόψιν ὅτι τὸ σύνολο τῶν θανάτων γιὰ ὅλο τὸ 1853 ἦταν 332 καὶ γιὰ τὸ 1855 341 ἄτομα¹⁵.

Γιὰ τὴ σχέση κρουσμάτων-θυμάτων μᾶς πληροφορεῖ ἄλλη πηγή. Δύο γιατροί, ποὺ εἶχαν τὴν ὑγειονομικὴ ἐπίβλεψη στὰ 2 ἀπὸ τὰ 4 τμήματα τῆς πόλης καθὼς καὶ στὸ Δημοτικὸ Νοσοκομεῖο, σημειώνουν ὅτι ἀπὸ τοὺς 310 χολερικοὺς, γιатρεύτηκαν οἱ 142 καὶ πέθαναν οἱ 168 (δηλαδὴ τὸ 54,19%). Ἀπὸ τοὺς θανόντες 94 (55,95%) ἦταν ἄνδρες¹⁶.

Μιὰ τρίτη, τέλος, μαρτυρία προέρχεται ἀπὸ τὸ βιβλίο ἀποβιώσεων τοῦ ναοῦ τῆς Μεταμορφώσεως¹⁷. Ὁ ναός, ποὺ εἶναι καὶ ἡ μητρόπολη, κάλυπτε τὶς θρησκευτικὲς ἀνάγκες τοῦ Δ' τμήματος, τὸ ὅποιο, ὅπως θὰ δοῦμε, δοκιμάστηκε περισσότερο ἀπὸ τὴν ἐπιδημία. Ἀπὸ τοὺς 30 θανάτους τὸν Ἰούνιο

13. Τὸ κατὰστιχο ἔλειπε ἤδη τὸ 1894· βλ. *Πρακτικὰ Ἱατρικῆς Ἑταιρείας Σύρου τοῦ ἔτους 1894-1895*, Ἑρμούπολη 1895, σ. 40-41.

14. *Αἴολος*, ἀρ. 524, 30 Σεπτ. 1854, σ. 2. Πβλ. ὅσα ἀναφέρει γιὰ τὰ θύματα ὁ *Αἴων*, ἀρ. 1485, 1487, 1490 καὶ 1491, 14, 18, 28 Αὐγ. καὶ 1 Σεπτ. 1854 ἀντίστοιχα: περίπου 250 θάνατοι ἀπὸ χολέρα. Βλ. καὶ Δ. Μάνιαρης (Πρακτορεῖο ΕΤΕ Σύρου) πρὸς διοίκησιν ΕΤΕ, 5 Αὐγ. 1854: Ἀρχεῖο Ἑθνικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος, Ἀλληλογραφία, Γ' Ἑγγράφα ἐμίσθων ὑποκαταστημάτων πρὸς τὸ Λογιστικὸ Τμῆμα τῆς ΕΤΕ, φ. 456: Σύρος 1853-1856.

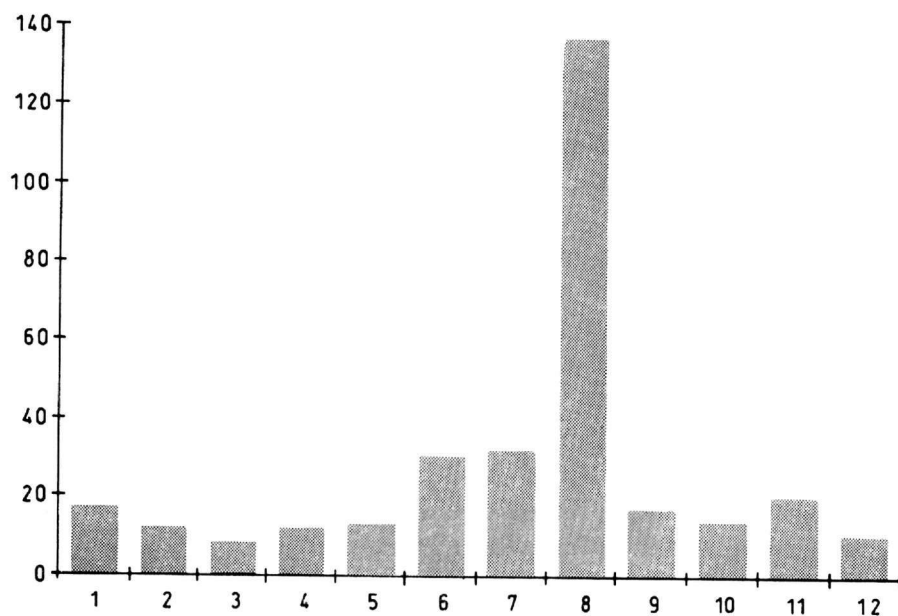
15. Βλ. παραπομπὴ σημ. 13. Πβλ. θανάτους στὴν ἐνορία τῆς Μεταμορφώσεως:

1852	170	1854	322	1855	152
1853	165			1856	191

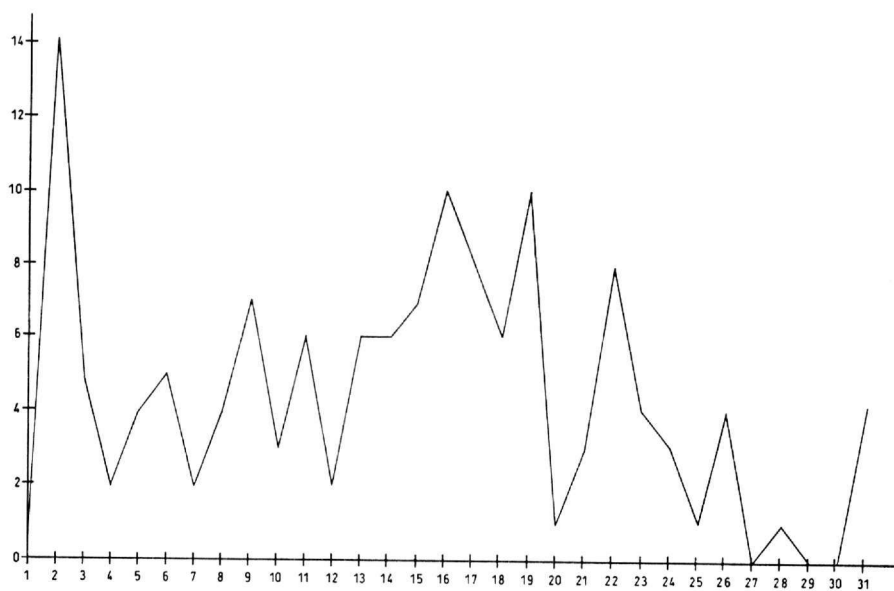
Βλ. καὶ Διάγραμμα 1, καὶ Clon Stéphanos, *La Grèce...*, ὁ.π., σ. 313. Ἡ ἀφιξὴ τῶν προσφύγων ἐπηρέασε κάπως τὰ μεγέθη, ἀλλὰ ὁ ὑψηλὸς ἀριθμὸς θανάτων τὸ 1854 ἀσφαλῶς ὀφείλεται στὴν ἐπιδημία.

16. Δ. Παρασκευᾶς - Θ. Σκάσης, «Παρατηρήσεις τινές...», ὁ.π., σ. 265. Στούς 310 χολερικοὺς ποὺ νοσηλεύτηκαν θὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ ἄλλοι ἑπτὰ οἱ ὅποιοι, ὅπως σημειώνεται, μεταφέρθηκαν «εἰς χολερικὸν εἰδικὸν νοσοκομεῖον».

17. Ἀπόκειται στὸ ἀρχεῖο τοῦ ναοῦ.

Σχῆμα 1. Θάνατοι κατὰ μήνα στὴν ἐνορία τῆς Μεταμορφώσεως (1854)

Σχῆμα 2. Θάνατοι κατὰ ἡμέρα στὴν ἐνορία τῆς Μεταμορφώσεως (Αὐγούστος 1854)

καὶ τοὺς 32 τὸν Ἰούλιο φθάνουμε τὸν Αὐγουστο, στὴν ἔνταση τῆς ἐπιδημίας, στοὺς 137, γιὰ νὰ πέσουμε τὸ Σεπτέμβριο στοὺς 17. Δὲν σημειώνονται αἰτίες θανάτου, ἀλλὰ εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ μεγάλη αὐξηση ὀφείλεται σὲ θύματα ἀπὸ τὴν χολέρα. Ἀπὸ τοὺς 137 θανόντες τὸν Αὐγουστο, 74 (54%) εἶναι γυναῖκες. Σχετικὰ μὲ τις ἡλικίες:

Ἔτη	Θάνατοι	Ἔτη	Θάνατοι
0- 1	6	41- 50	23
2- 5	21	51- 60	19
6-10	2	61- 70	14
11-20	11	71- 80	6
21-30	16	81- 90	2
31-40	16	91-100	-
	<u>72</u>	105	1 <u>65</u> <u>137</u>

Ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν κρουσμάτων καὶ τῶν θυμάτων προῆλθε ἀπὸ τις ἀσθενέστερες τάξεις. Διαβάζουμε: «ἐπειδὴ ἐκ τῶν νοσούντων τὸ πλεῖστον μέρος ὄντες ἐνδεεῖς ἢ ἄποροι» ἢ «οἱ μέχρι τοῦδε [19 Αὐγ.] ἐκ τῆς νόσου ἀποβιώσαντες φθάνουν εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν 300 ἐκ τῆς κατωτέρας τάξεως τῶν πλείστων καὶ μόνον δέκα ἕως ἑγγιστα ἐκ τῆς ἀνωτέρας τάξεως»¹⁸.

Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς γιατροὺς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, καὶ ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς καὶ οἱ δύο ποὺ εἶδαμε παραπάνω νὰ ἔχουν τὴν ὑγειονομικὴ διεύθυνση στὰ δύο ἀπὸ τὰ τέσσερα τμήματα τῆς πόλης καὶ στὸ Νοσοκομεῖο, πείστηκαν ὅτι ἡ κακὴ διατροφή τῶν λιγότερο εὐνοημένων κοινωνικῶν ομάδων, οἱ ἀνθυγιεινὲς κατοικίες τους, ὁ συνωστισμὸς σ' αὐτές, ἡ παντελὴς ἔλλειψη καθαριότητας καὶ ἄλλοι δυσμενεῖς παράγοντες ἦταν τὰ κύρια αἷτια γιὰ τὴν ἐμφάνιση τῆς νόσου, ὅτι δηλαδή οἱ παράγοντες αὐτοὶ προετοίμαζαν «ἀνεπαίσθητα» καὶ βαθμιαῖα τοὺς ὀργανισμοὺς γιὰ νὰ δεχθοῦν τὴν ἐπιδημία. Ἡ χολέρα κατ' αὐτοὺς δὲν ἦταν ἡ «αἰτιακὴ αἰτία» ἀλλὰ τὸ ἐπιφαινόμενο πολλαπλῶν ἄλλων παραμέτρων¹⁹. Γι' αὐτὸ ἀρνοῦνταν νὰ παραδεχθοῦν ὅτι ἡ νόσος ἦταν κατ' ἐξοχὴν μεταδοτικὴ, μολυσματικὴ. Ἐπέμεναν στὶς ἀπόψεις τους γιατί δὲν μπορούσαν νὰ ἐξηγήσουν πῶς δὲν μολύνθηκαν ὅλοι ὅσοι βρέθηκαν κοντὰ στοὺς ἀρρώστους καὶ τὰ θύματα (οἱ γιατροί, οἱ νοσοκόμοι, ὅσοι μετέφεραν τοὺς νεκροὺς) ἢ γιατί ἀντιστέκονταν περισσότερο ὅσοι τρέφονταν καλῶς καὶ ὄχι ὅσοι ἔκαναν δικαιοδικές

18. Αἰολος, ἀρ. 516, 7 Αὐγ. 1854, σ. 3 καὶ ἀρ. 518, 19 Αὐγ. 1854, σ. 2.

19. Δ. Παρασκευᾶς - Θ. Σκάσσης, «Παρατηρήσεις τινές...», ὁ.π., σ. 253-254. Βλ., ἐνδεικτικὰ, καὶ τις ἀπόψεις τριῶν ἄλλων σύγχρονων ἱατρῶν: Α. Πάλλης, «Ἐπιστολὴ τοῦ ἱατροῦ Α. Πάλλη. Πρὸς τὸν ἱατρὸν Ι. Δε-Κιγάλα, εἰς Θήραν», Ἰατρικὴ Μέλisseta 2 (1854) 611-627· Α. Γούδας, «Περὶ χολέρας...», ὁ.π., 353-396· Θωμᾶς Βοττάρης, Προφυλακτικὰ κατὰ τῆς νόσου χολέρας παραγγελίαι, Ἑρμούπολη 1865.

«καταχρήσεις», τρέφονταν δηλαδή με τροφές που προκαλούσαν δυσπεψίες και διάρροιες ή έπιναν πολύ²⁰. Παρά τις απόψεις αυτές των ιατρών, θάνατοι από μων που έμεναν μαζί ένέτειναν τούς φόβους του πλήθους ότι ή νόσος ήταν μολυσματική.

«Σήμερον απέθανε και ό έναρετώτερος Ίερεύς τής Μεταμορφώσεως Ίωα- κείμ, συγχρόνως δέ και ό ύπηρετής του, έν ώ πρό τεσσάρων ήμερών απέθανεν ή αδελφή του χήρα, συγκατόικός του. Έξαιρέτως ή περίστασις αύτη κατεδει- λίασε τούς πάντας, θεωρούντας πλέον τό νόσημα ως κολλητικόν. Και πραγμα- τικώς τρεῖς και τέσσαρες θάνατοι συνέβησαν έντός πολλών οίκιων»²¹.

Τό πρόβλημα πάντως, άν ή χολέρα ήταν κολλητική (μολυσματική, μετα- δοτική) ή όχι, δίχασε παντού τούς ιατρικούς κύκλους, σ' όλο σχεδόν τό 19ο αἰώνα. Έχουν γραφεί πολλά για τις διακυμάνσεις στη σκληρή διαμάχη των όπαδών των δύο αύτών αντίθετων θεωριών. Και ή διαμάχη ήταν έντονη γιατί όχι μόνο διακυβευόταν ή ζωή δεκάδων χιλιάδων από μων από τά κατάλληλα προληπτικά ή θεραπευτικά μέτρα που θα λαμβάνονταν, αλλά και γιατί παί- ζονταν συγχρόνως οικονομικά συμφέροντα. Αν επικρατούσε ή άποψη ότι ή χολέρα είναι μεταδοτική, έπρεπε να παρθούν αύστηρά μέτρα κάθαρσης που έπλητταν καιρίως λιμάνια όπως π.χ. τό Λονδίνο ή ή Μασσαλία. Τό Άμβούργο είχε στά τέλη του 19ου (1892) πάνω από 10.000 νεκρούς γιατί οί άρχές τής πόλης απέκρυψαν τά πρώτα συμπτώματα χολέρας για να μη φοβίσουν τούς κατοίκους και διαταράξουν τις συναλλαγές. Αντίθετα, ή γειτονική Βρέμη σχε- δόν δέν έπαθε τίποτε (6 νεκροί) γιατί εγκαίρως πάρθηκαν δρακόντεια μέτρα²².

Όταν ό R. Koch ανακάλυψε, τό 1883, ότι ή χολέρα όφειλόταν σ' ένα μικρόβιο, τό δονάκιο τής χολέρας όπως ονομάστηκε, ή όξεία μολυσματική φύση τής νόσου που πλήττει τό πεπτικό σύστημα έπιβεβαιώθηκε. Με διά- φορα πειράματα και παρατηρήσεις προέκυψαν σταδιακά γνώσεις που μάς έπι- τρέπουν σήμερα να δούμε από άλλη όπτική γωνία την εμφάνιση και διάδοση

20. Οί Παρασκευās και Σιάσης (ό.π., σ. 264) καταλήγουν ότι ή χολέρα «είναι ούσιωδώς επιδημική, και ίσως τυχαίως μόνον μολυσματική». Για τόν ζήλο του ιατρού Παρασκευā βλ. Αἰών, άρ. 1490, 28 Αύγ. 1854, σ. [4]: «...όλοκλήρους νύκτας διενυκτέ- ρευσεν επισκεπτόμενος τούς τυχόντας και τούς εις τά πλέον απόκεντρα μέρη τής πόλεως προσβαλλομένους, δια δέ τής φιλανθρωποτέρας αὐταπαρνήσεως περιεφρόνει τοσοῦτον προ- φανή κίνδυνον τής υγείας του».

21. Αἰών, άρ. 1486, 14 Αύγ. 1854, σ. 4.

22. Βλ. βιβλιοκρισία P. Bourdelais (*Annales ESC*, 45/3, Μάιος -Ίούν. 1990, σ. 703-704) του βιβλίου: R. J. Evans, *Death in Hamburg. Society and Politics in the Cho- lera Years 1830-1910*, Oxford 1987. Σχετικά με τις αντίθετες θεωρίες για τη φύση τής χολέρας βλ. ένδεικτικά D. Panzac, *La peste dans l'Empire Ottoman, 1700-1850*, Louvain 1985, κεφ. 15: «Un nouveau venu: Le choléra», κυρίως σ. 418-432.

τῆς ἐπιδημίας αὐτῆς, τὴν ἀποτελεσματικότητα τῶν μέτρων ποὺ πάρθηκαν γιὰ τὴν πρόληψη ἢ τὴν ἀντιμετώπισή της, τὸ βαθμὸ ἀντίστασης τῶν διαφόρων ἡλικιῶν καὶ κοινωνικῶν ομάδων κλπ. Ἀπὸ τίς γνώσεις αὐτὲς ἐπισημαίνονται μερικὲς οἱ ὁποῖες θὰ μᾶς βοηθήσουν νὰ καταλάβουμε ὀρισμένα φαινόμενα ποὺ θὰ ἀναλυθοῦν παρακάτω: Ἀπὸ τὴ χολέρα προσβάλλονται ὅλες οἱ ἡλικίες καὶ ἰδιαίτερα οἱ ἀσθενεῖς καὶ καταβεβλημένοι ὁργανισμοί· δὲν νοσοῦν ὅλοι ὅσοι μολύνονται· ἓνα ποσοστὸ 40-60% περνᾷ τὴ νόσο μὲ ἐλαφρὰ μόνο συμπτώματα (χολερίνη)· πρὶν ἐκδηλωθεῖ ἡ νόσος, προηγεῖται στάδιο ἐπώασεως 2-5 ἡμερῶν· ἡ πιὸ ἀνθεκτικὴ ἡλικία εἶναι τῶν 10-20 ἐτῶν· ὅσοι ἀναρρώνουν εἶναι φορεῖς μικροβίων ἀπὸ 2-8 ἑβδομάδες, ἐνῶ στοὺς ὑγιεῖς ἡ μικροβιοφορία διαρκεῖ μόνο 10 ἡμέρες· τὸ νερὸ καὶ τὰ τρόφιμα εἶναι ἀπὸ τοὺς κύριους παράγοντες διάδοσης τῆς ἐπιδημίας· ὅσοι πάσχουν ἢ ἀπλῶς μολύνθηκαν, ἀποβάλλουν μὲ τὰ κόπρανά τους ἀφθονα δονάκια, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὴν κύρια ἀφορμὴ γιὰ τὴ μόλυνση· δευτερεύοντα μέσα μόλυνσης: οἱ ἐμετοί, τὰ πτύελα, τὰ οὐρά²³.

Χολέρα: ἦταν ἀσθένεια τῶν φτωχῶν;

Ἡ χολέρα ἐπληξε κυρίως τίς ἀσθενέστερες τάξεις τῆς Ἑρμούπολης γιὰτὶ ἀπὸ κάθε ἄποψη βρέθηκαν σὲ συνθήκες διαβίωσης οἱ ὁποῖες εἶχαν ἐξασθενήσει τοὺς ὁργανισμοὺς καί, συγχρόνως, διευκόλυναν τὴ διάδοση τῆς νόσου. Ἦταν, μὲ δυὸ λόγια, οἱ τάξεις αὐτὲς περισσότερο εὐάλωτες. Ὄταν ἐμφανίστηκε ἡ ἐπιδημία, πολλοὶ ἀπὸ τίς λιγότερο εὐνοημένες κατηγορίες τοῦ πληθυσμοῦ ἦταν ἄνεργοι λόγῳ τῆς κρίσης στὸ ἐμπόριο καὶ τὴ ναυτιλία καὶ κατ' ἐπέκταση στὴν τοπικὴ βιοτεχνία. Στούς ἀνεργούς αὐτοὺς προστέθηκαν καὶ ὅσοι, καὶ ἦταν πολλοί, διώχθηκαν ἀπὸ τὴν Τουρκία καὶ κατέφυγαν στὴ Σύρο. Ἡ ἔλλειψη σταριοῦ, παράλληλα, λόγῳ, κυρίως, τοῦ ἀποκλεισμοῦ τοῦ Εὐξείνου, ὑπερτίμησε τὸ ψωμὶ καὶ τὰ ἄλλα τρόφιμα. Ἀποτέλεσμα: οἱ φτωχοὶ καὶ ἄνεργοι ἀναγκάστηκαν νὰ τρῶνε ψωμὶ κακῆς ποιότητος καί, συμπληρωματικά, μόνο ὕσπρια, παστὰ καὶ εὐτελεῖ λαχανικά καὶ ὀπωρικά²⁴. Ἡ διατροφή αὐτὴ ὅχι μόνον εἶχε ἐξασθενήσει τοὺς ὁργανισμοὺς ἀλλὰ εἶχε, συγχρόνως, ἐντείνει τίς διαταραχὰς τοῦ πεπτικοῦ συστήματος, καὶ γνωρίζουμε ὅτι ἀκριβῶς αὐτὲς οἱ διαταραχὰς (διάρροιες, δυσπεψία, ἔλκη κλπ.) ὑποβοηθοῦν ὥστε τὸ μικροβίον τῆς χολέρας, μὲ τὴν ἀφιξή του στὸν πεπτικὸ σωλήνα, νὰ καταστεῖ παθογόνον. Παράλληλα, οἱ κακὲς συνθήκες στέγασης καὶ ὑγιεινῆς²⁵ συντέλεσαν ὥστε ἡ χολέρα νὰ μεταδοθεῖ ταχύτερα καὶ εὐρύτερα μεταξὺ αὐτῶν τῶν πληθυσμῶν. Στὸ τέταρτο τμῆμα τῆς πόλης (κυρίως ἡ συνοικία Ψαριανὰ) ὅπου ἐμφανί-

23. Β. Π. Ρόζος, *Ἀσιατικὴ χολέρα*, Ἀθήνα 1970, σ. 11 καὶ ζ.

24. Δ. Παρασκευᾶς - Θ. Σκάσσης, «Παρατηρήσεις τινές...», ὁ.π., σ. 253.

25. Ὁ.π.

στηκαν και τὰ περισσότερα κρούσματα, ἀλλὰ και ἄλλοι, οἱ δρόμοι ἦταν στενοί, τὰ σπίτια πολὺ μικρά και κατασκευασμένα με εὐτελῆ ὑλικά, καί, τὸ κυριότερο, συνωθοῦνταν σ' αὐτὰ πολλὰ ἄτομα. Δὲν ὑπῆρχαν ὑπόνομοι και οἱ ἀπόπατοι ἢ ἔλειπαν τελείως ἢ ἦταν ἀβαθεῖς και ἀκάλυπτοι. Πολλοὶ θὰ ἔκαναν τὶς φυσικὲς τοὺς ἀνάγκες στὸ ὑπαιθρο, θὰ ἔχυναν τὰ βρωμόνερά τοὺς ἔξω ἀπὸ τὰ σπίτια και θὰ πλένονταν ἐλάχιστα. Φαίνεται ὅτι ἡ κατάσταση ἔγινε ἀκόμα χειρότερη, ὅταν μερικὲς χιλιάδες πρόσφυγες πού, ὅπως εἴπαμε, κατέφυγαν στὸ νησί, ἔσπευσαν, ἀπὸ ἔλλειψη κατοικιῶν, νὰ στεγαστοῦν ὅπως κι ὅπως. Τονίζεται συχνὰ ἡ «συμπύκνωσης ἀνθρώπων και οἰκιῶν και ἡ ὥς ἐκ τούτου ἀνεξάντλητος ἀκαθαρσία»²⁶.

Οἱ ἀσθενέστερες, τέλος, τάξεις εἶχαν πολὺ λιγότερες δυνατότητες φυγῆς στὴν ὑπαιθρο ἢ τὰ γύρω νησιὰ και μαστιζόνταν ἀπὸ ἐνδημικὲς ἀρρώστιες.

Τὰ θύματα ἀπὸ τὶς ἡγετικές ομάδες ἦταν λίγα. Σημειώνεται: «ὀλίγιστα μόνον πρόσωπα ἐκ τῶν διακεκριμένων οἰκογενειῶν προσεβλήθησαν και τὰ προσβληθέντα ἐκτὸς 3-4 διεσώθησαν και τοῦτο ὡσαύτως δύναται ν' ἀποδοθῇ εἰς τὴν καλὴν διαίταν και τὴν καθαριότητα»²⁷. Τὸ ἐπιφανέστερο θύμα ἦταν ὁ πρῶν δήμαρχος Ἑρμοπολέως Ἰω. Α. Ράλλης, «ἄνθρωπος μεσαίας ἡλικίας, εὐρωστος και καλῶς διαιτώμενος»²⁸.

Δὲν μνημονεύονται, τὶς περισσότερες φορές, τὰ ἐπαγγέλματα τῶν προσβληθέντων ἢ τῶν θανόντων γιὰ νὰ διερευνήσουμε ἂν ἡ ἐνασχόληση με μερικὰ ἀπ' αὐτὰ σήμαινε και ἔκθεση σὲ μεγαλύτερο κίνδυνο μόλυνσης. Στὸ Δημοτικὸ Νοσοκομεῖο, ὅπου ὅμως κατέφυγαν κυρίως οἱ ἀσθενέστερες τάξεις, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1854 τὸ 22,3% τῶν νοσηλευθέντων ἦταν ὑπηρετές και ὑπηρετρίες, και τὸ 18% ναῦτες. Τὰ ἄλλα ἐπαγγέλματα ἀντιπροσωπεύονται με 1-6 περιπτώσεις²⁹.

Ἄν πάρουμε μιὰ ἀντίστοιχη περίπτωση ἀπὸ τὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο, περιοχὲς τῆς Γαλλίας, τὸ ποσοστὸ τῶν γυναικῶν πού προσβλήθηκαν ἀπὸ τὴ

26. *Αἰὼλος*, ἀρ. 523, 23 Σεπτ. 1854, σ. 1. Βλ. και *Αἰὼν*, ἀρ. 1489, 25 Αὐγ. 1854, σ. [3]: «...ὁ ἐπισωρευθεὶς πλῆθυσμός ἐκ τῶν ἐξαρματωμένων πλοίων, ἐκ τῶν φυγάδων και ἐκ τῶν τοῦ Πειραιῶς κατοίκων, πρὸ πάντων εἰς τὴν πτωχὴν και στενωπὴν συνοικίαν Ψαριανά, ἀνέπτυξε τὸ σπέρμα τοῦ μολύσματος...». Βλ. ἐπίσης Α. Ζυγομαλάς πρὸς Ρ. Παλαμήδη, 5 Αὐγ. 1854: ΓΑΚ, Κ70, Ἀρχεῖο Ρ. Παλαμήδη, φ. 5: «Ἡ Νῆσος αὕτη περιλαμβάνει ὅλα τὰ ἐλαττώματα τῆς μεγάλης πόλεως, διὰ τὸ στενόν, τὸ ἀκάθαρτον, τὴν κακὴν τροφὴν και τῆς πληθὺς τῶν ἐργατικῶν τάξεων».

27. *Αἰὼλος*, ἀρ. 524, 30 Σεπτ. 1854, σ. 2.

28. *Αἰὼν*, ἀρ. 1487, 18 Αὐγ. 1854, σ. 4. Ἄλλα ἐπιφανῆ θύματα: ὁ Φίλιππος Μπαμπανγιώτης, ὁ πλοίαρχος Γ. Χειλᾶς, ὁ ἐφημέριος τῆς Μεταμόρφωσης, ὁ σχολάρχης Κ. Κάρπος.

29. Τὸ «Βιβλίον ἀσθενῶν» τοῦ Νοσοκομείου βλ. στὰ ΓΑΚ, Ἀρχεῖα Νομοῦ Κυκλάδων. Πιθανῶς οἱ ὑπηρετές/ὑπηρετρίες, λόγω τῶν καθηκόντων τοὺς, νὰ ἦταν περισσότερο ἐκτεθειμένοι/ες στὴ νόσο. Ὡστόσο, ἡ ἀκριβὲς φύση τοῦ ρόλου τοὺς δὲν εἶναι πάντα σαφὲς στὴν ἐξεταζόμενη περίοδο.

χολέρα τοῦ 1832 ἦταν ἀρκετὰ ὑψηλότερο σὲ μερικὲς φτωχὲς συνοικίες ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο τῶν ἀνδρῶν, γιατί πολλές ἀπ' αὐτὲς ξενόπλεναν ροῦχα στὸ ποτάμι καί, ἔτσι, μέσω τοῦ μολυσμένου νεροῦ, δέχτηκαν τὸ μικρόβιο³⁰. Κάτι, ἀντίστοιχο, ἔστω σὲ πολὺ μικρότερη κλίμακα, φαίνεται ὅτι ἔγινε στὸν Πειραιά, ὅπου μερικὰ ἀπὸ τὰ θύματα εἶναι πλύστρες· πιθανότατα μολύνθηκαν ἀπὸ τὸ πλύσιμο ρούχων τῶν Γάλλων στρατιωτῶν³¹. Στὴν Ἑρμούπολη, ἡ διαφορὰ στὴ θνητότητα μεταξύ τῶν δύο φύλων παρουσιάζεται σχετικὰ μικρὴ (2-4% μεγαλύτερη γιὰ τὶς γυναῖκες). Ἐκπληξὴ προκάλεσε στοὺς συγχρόνους τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν προσβλήθηκαν οἱ φυλακισμένοι, ἀν καὶ οἱ φυλακὲς βρίσκονταν στὸ κέντρο τῆς συνοικίας ποὺ δοκιμάστηκε περισσότερο, τὰ κελλιά ἦταν στενὰ καὶ γεμάτα ἀπὸ ἀνθρώπους καὶ ἀκαθαρσίες³².

Ἐπιδημία καὶ συμπεριφορὲς

Ἡ ἐπιδημία ὡς ὀριακὴ κατάσταση μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει ἰσχυρὸ ἐργαλεῖο γιὰ νὰ διερευνήσουμε στάσεις καὶ συμπεριφορὲς ποὺ διέπουν ἓνα συγκεκριμένο συλλογικὸ σῶμα. Ὅπως ἔχει σημειωθεῖ, «ἡ νόσος εἶναι ἓνα στοιχεῖο ἀποδιοργάνωσης... γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ καθιστᾷ πιὸ εὐδιάκριτους τοὺς οὐσιαστικούς ἀρμους τῆς ομάδας, τὶς δυναμικὲς γραμμὲς καὶ τὶς ἐντάσεις ποὺ τὴ διαπερνοῦν... μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει τὸν κατ' ἐξοχὴν τόπο γιὰ τὴν παρατήρηση τῆς πραγματικῆς σημασίας τῶν διοικητικῶν μηχανισμῶν ἢ τῶν θρησκευτικῶν πρακτικῶν, τῶν σχέσεων μεταξύ τῶν ἐπὶ μέρους ἐξουσιῶν ἢ τῆς εἰκόνας ποὺ ἔχει μιὰ κοινωνία γιὰ τὸν ἑαυτὸ της»³³.

Ἐλάχιστα γνωρίζουμε γιὰ τὸ πῶς βιώθηκε τὸ δεινὸ ἀπ' αὐτοὺς ποὺ ὑπῆρξαν θύματά του καθὼς καὶ ἀπ' αὐτοὺς ποὺ βρέθηκαν στὸ πλευρό τους. Οἱ πηγὲς γιὰ τὴν Ἑρμούπολη δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ δοῦμε, σαφῶς, ἂν, μπρὸς στὸν τρόμο καὶ τὸν πανικὸ ποὺ κατέλαβε τοὺς κατοίκους καὶ ὁδήγησε πολλοὺς ἀπ' αὐτοὺς σὲ φυγὴ, λειτούργησε πάντα ἡ ἔγνοια καὶ φροντίδα γιὰ τὰ προσφιλῆ πρόσωπα καὶ γενικότερα ἡ ἀλληλεγγύη γιὰ τὸν συνάνθρωπο, ἢ ὑπῆρξαν καὶ περιπτώσεις ὅπου κυριάρχησε τὸ ἔνστικτο τῆς αὐτοσυντήρησης καὶ

30. Catherine Rollet - Agnès Souriac, «Epidémies et mentalités. Le choléra de 1832 en Seine-et-Oise», *Annales ESC* 29/4 (Ἰούλ.- Αὐγ. 1974) 935-965 (κυρίως σ. 955-959).

31. Βλ. «Δελτία ὑγειονομικὰ Πειραιῶς» ποὺ δημοσιεύουν, τὸν Ἰούλιο καὶ Αὐγουστο 1854, οἱ ἐφημ. τῆς Ἀθήνας *Ἡ Ταχύπτερος Φήμη* καὶ *Αἰὼν*.

32. *Αἴολος*, ἀρ. 524, 30 Σεπτ. 1854, σ. 2, ὅπου ἐπιχειρεῖται καὶ μιὰ ἐξήγηση: «φαίνεται ὅτι ἡ κατ' ἀνάγκην διαίτα τοὺς ἐπροφύλαξεν».

33. Jacques Revel καὶ Jean-Pierre Peter, «Τὸ σῶμα, ὁ ἄρρωστος καὶ ἡ ἱστορία του», *Τὸ ἔργο τῆς Ἱστορίας*, τ. Β', μετὰφρ. Κλαίρη Μιτσοτάκη - Ν. Σαββάτης, Ἀθήνα, Ράππας, 1983, σ. 238-239.

τῆς ἀτομικῆς σωτηρίας³⁴. Δύο μαρτυρίες γιὰ τὴν Ἀθήνα προβάλλουν κυρίως τὴ δεύτερη ἐκδοχή. Σημειώνει ὁ Ν. Δραγούμης: «...μέγας ἀριθμὸς ἔφυγεν ἐκ τῆς πρωτευούσης, τινὲς δὲ καὶ τοὺς φιλότατους τῶν οἰκείων παλαίοντας πρὸς τὸν θάνατον ἐγκατέλειπον ἄνευ παραμυθίας, ἵνα ζητήσωσι δι' ἑαυτοὺς ζωὴν, ὡς ἂν ἡ ζωὴ ᾖ ἀθάνατος»³⁵. Ἡ ἄλλη μαρτυρία εἶναι ἀπὸ τὴ «Χολεριασμένη» τοῦ Παπαδιαμάντη: ὁ σύζυγος ἐγκαταλείπει τὴν πολὺ νεαρὰ καὶ νοσοῦσα σύζυγο καὶ τὸ νεογέννητο βρέφος, γιὰ νὰ καταφύγει σὲ ἀγρόκτημα στοῦ Ρέντη· οἱ γειτόνισσες φοβοῦνται, παρὰ τίς ἐπανειλημμένες ἐκκλήσεις τῆς, νὰ τῆς δώσουν νερό· μόνο κάποιος τῆς πετᾷ ἀπὸ τὸ παράθυρο μερικὰ νομίσματα³⁶.

Ὅ,τι προκαλοῦσε τὸν τρόμο, πραγματικὸ σόκ, στοὺς κατοίκους ἦταν ἡ βιαιότητα τῆς νόσου καὶ τὰ ὀδυνηρὰ τῆς συμπτώματα. Οἱ συνεχεῖς ἐμετοὶ καὶ οἱ ἐκκενώσεις, οἱ ἀλγεινὲς συσπάσεις τῶν μυῶν, ἡ ἐντελὴς ἐξάντληση, ἡ ἀλλοίωση τοῦ προσώπου μὲ τοὺς βυθισμένους ὀφθαλμοὺς στὶς κόγχες καὶ τὸ ὑποκύανο χρῶμα, ἡ σταδιακὴ ψύξη τοῦ σώματος κλπ., ὅλα αὐτὰ ὀδηγοῦσαν σὲ ἀπελπισία. Ἀρκετὲς φορὲς ὁ θάνατος ἐρχόταν μέσα σὲ λίγες μόνον ὥρες ἀπὸ τὴν ἐκδήλωση τῆς ἀσθένειας. Πρόκειται γιὰ τὴν κεραυνοβόλο χολέρα, ποὺ περιγράφεται ἀπὸ συγχρόνους ἱατροὺς ὡς ἐξῆς:

«Ἀρχεται ἄνευ προδρόμων, ἡ μετὰ μικρῶν τινῶν, καὶ τούτων μικρᾶς διαρκείας, καὶ ἀμέσως εἰσβάλλει μὲ τὴν κυάνωσιν, τὴν παγετώδη κατάστασιν, τὴν ἀσφυξίαν, τὰς ἀλγεινὰς συσπάσεις, τὴν ἐντελῆ ἀφωνίαν, τὴν ἀπώλειαν τῶν δυνάμεων, τὴν πτωματικὴν φυσιογνωμίαν, τὴν πρόωρον ἐνίοτε παῦσιν τοῦ ἐμέτου· ταύτην δὲ διαδέχεται θάνατος μετ' ὀλίγας ὥρας»³⁷.

Οἱ ἄνθρωποι ἐνιωθὰν ἐντελῶς ἀνίσχυροι μπρὸς στὸ κακὸ καὶ μπορούμε νὰ φανταστοῦμε τίς δραματικὲς σκηνὲς ποὺ συνέβησαν σὲ πολλὰ σπίτια. Ἡ περιγραφή τοῦ Θουκυδίδη γιὰ τὸ λοιμὸ τῆς Ἀθήνας τοῦ Περικλῆ, ἡ ἀφήγηση τοῦ Ντεφόου γιὰ τὴν πανούκλα ποὺ ἐπληξε τὸ Λονδίνο στὰ 1665³⁸, καὶ ἄλλα σχετικὰ κείμενα, μποροῦν νὰ μᾶς βοηθήσουν σ' αὐτὴν τὴν περιπλάνησή μας.

Δὲν διαπιστώθηκε ἰδιαίτερη ἐκρηξὴ θρησκευτικότητας. Ὁ ἐπίσκοπος Σύρου καὶ Τήνου Δανιὴλ ἐπέτρεψε νὰ λυθεῖ ἡ νηστεία τοῦ δεκαπενταύγουστου

34. Ὑπάρχουν, ὥστόσο, κάποιες ἐνδείξεις· βλ. Αἰών, ἀρ. 1489, 25 Αὐγ. 1854, σ. [3]: «Ὁ μητροπολίτης ἐνέδωσε στὸ αἶτημα νὰ γίνῃ λιτανεῖα γιὰ νὰ παῦσει, μεταξύ τῶν ἄλλων, καὶ ὁ φόβος τοῦ πλῆθους, αἰεὶ οὐ κατήντησε νὰ μὴ προσεγγίξῃ καὶ θεραπείῃ τοὺς πάσχοντες συγγενεῖς του, οἵτινες ἐκ τρόμου ἀπέθνησκον».

35. Ν. Δραγούμης, Ἱστορικαὶ Ἀναμνήσεις, τ. Β', Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1973, σ. 169.

36. Ἀλ. Παπαδιαμάντης, «Ἡ Χολεριασμένη», στὰ Ἀπαντά του, ἐπιμ. Ν. Τριανταφυλλόπουλος, τ. Γ', Ἀθήνα, Δόμος, 1984, σ. 361-366.

37. Παρασκευᾶς - Σκάσσης, «Παρατηρήσεις τινές...», ὁ.π., σ. 252.

38. Ντανιὲλ Ντεφόου, Ἡ πανοῦκλα στὸ Λονδίνο, μεταφρ. Τ. Συμεωνίδης, Ἀθήνα, Κριτική, 1988.

γιὰ νὰ διατρέφονται καλύτερα οἱ κάτοικοι, καὶ φαίνεται ὅτι συμφώνησε μὲ τὶς ἀρχές νὰ περιοριστοῦν οἱ ἱερουργίες στὸ ἐλάχιστο γιὰ νὰ ἀποφευχθοῦν οἱ συγκεντρώσεις τῶν ἀτόμων. Ἐνέδωσε, ὕστερα ἀπὸ πιέσεις, στὸ αἶτημα γιὰ λιτανεία, τὴν ὁποία θεωροῦσε «παράκαιρον ὡς ἐκ τῆς γενησομένης συναφῆς τοῦ πλήθους»³⁹. Τὶς περισσότερες φορές δὲν γίνονταν κηδεῖες ἀλλὰ ὁ νεκρὸς ἀπομακρύνονταν ἀπὸ τοὺς συγγενεῖς καὶ μεταφερόταν γρήγορα στὸν τάφο.

«Φοβερὸς ὁ λοιμὸς, τρομακτικὰ τὰ δεικνύοντα αὐτὸν ἀποτελέσματα, διότι ἀπὸ ὥραν εἰς ὥραν ὁ γονεὺς ἔβλεπε τὸ προσφιλὲς τέκνον του, τὸ τέκνον τὸν φιλόστοργον γονέα, ὁ σύζυγος τὴν προσφιλῆ σύζυγον, ὁ συγγενὴς τὸν ἀγαπητὸν συγγενῆ κλπ. ἐκλείποντα ἀπὸ τὰς ἀγκάλας του καὶ ὡς κατὰδικον ἀπαγόμενον ὑπὸ τεσσάρων ἀχθοφόρων καὶ ὑπὸ τὸν πένθιμον καὶ σιγηρὸν ψαλμὸν ἱερέως λίαν μακρὰν προπορευομένου καὶ φερόμενον εἰς τὴν αἰώνιον κατοικίαν του»⁴⁰.

Σὲ περίοδο ἐπιδημίας, ὅταν ὁ θάνατος φαίνεται πιθανὸς ἢ ἀκόμη καὶ ἀναπόφευκτος, πολλοὶ ἐπιζητοῦν μὲ προσευχὲς καὶ ἄλλες ἐκδηλώσεις λατρείας νὰ ἀποφύγουν τὸ κακὸ ἢ νὰ ἐξασφαλίσουν συγχώρηση ἁμαρτιῶν γιὰ τὴ σωτηρία τῆς ψυχῆς τους. Ἐνδέχεται ὅμως μερικοὶ νὰ θελήσουν πρῶτιστα ἢ καὶ παράλληλα νὰ ρυθμίσουν τάχιστα ἐκκρεμότητες μιᾶς ὀλόκληρης ζωῆς ἢ νὰ βιώσουν ἀμέσως ἢ ἔντονα ὅ,τι οἱ προσωπικὲς ἀναστολές ἢ οἱ κοινωνικὲς συμβάσεις τοὺς ἀπαγόρευαν, νὰ ἐξορκίσουν δηλαδὴ τὸ θάνατο μὲ τὴν ἴδια τὴ ζωή⁴¹.

Εἶναι δύσκολο νὰ μάθουμε τί ὤθησε στὴ συνεικία τῆς Μεταμορφώσεως στὴν Ἑρμούπολη δύο ζευγάρια νὰ παντρευτοῦν στίς 25 καὶ 26 Αὐγούστου⁴²,

39. Αἰών, ἀρ. 1486, 14 Αὐγ. 1854, σ. [4] καὶ ἀρ. 1489, 25 Αὐγ. 1854, σ. [2]. Γιὰ τὴν αὐταπάρνηση τοῦ ἐφημέριου τοῦ Ἀγίου Νικολάου βλ. Αἶολος, ἀρ. 520, 2 Σεπτ. 1854, σ. 3.

40. Αἶολος, ἀρ. 524, 30 Σεπτ. 1854, σ. 3-4.

41. Εἶναι χαρακτηριστικὰ ὅσα ἀναφέρει ὁ Θουκυδίδης (Ἱστορία, Β' 52-53, μετάφρ. Ἀγγελος Βλάχος, Ἀθήνα, Γαλαξίας, 1969, σ. 157): «Ἀλλὰ ἡ λοιμικὴ προκάλεσε καὶ πολλὰ ἄλλα κακὰ πού πρῶτη φορά ἀναφάνηκαν στὴν πολιτεία, γιὰτὶ ὁ καθένας τολμοῦσε πὺθ φανερά, τώρα, νὰ κἀν πράγματα πού πρὶν τὰ ἔκανε κρυφὰ καὶ τοῦτο ἐπειδὴ ἔβλεπαν πόσο ἀπότομη εἶναι ἡ μεταβολὴ τῆς τύχης τοῦ ἀνθρώπου. Πλούσιοι πέθαιναν ξαφνικὰ καὶ φτωχοί, πού δὲν εἶχαν ποτὲ τίποτε, τοὺς κληρονομοῦσαν κ' ἐπαίρναν ἀμέσως ὅλη τους τὴν περιουσία. Ἔτσι, οἱ περισσότεροι, βλέποντας πόσο ἐφήμερος εἶναι ὁ πλοῦτος καὶ ἀβέβαιη ἡ ζωὴ, βιάζονταν νὰ ξοδέψουν τὰ χρήματά τους καὶ νὰ χαροῦν. Κανεὶς δὲν ἦταν πιὰ πρόθυμος νὰ ὑποβληθῇ σ' ὁποιοδήποτε κόπο γιὰ κάτι πού ἄλλοτε μπορούσε νὰ φανῇ χρήσιμο καὶ τοῦτο ἐπειδὴ σκεπτόταν ὅτι ἦταν πιθανὸ νὰ πεθάνῃ προτοῦ τελειώσει ἐκεῖνο γιὰ τὸ ὁποῖο κοπίαζε. Ἡ εὐχαρίστηση τῆς στιγμῆς καὶ τὸ ἄμεσο κέρδος κατάντησε νὰ θεωρεῖται καὶ καλὸ καὶ χρήσιμο. Οὕτε ὁ φόβος τῶν Θεῶν οὕτε οἱ νόμοι τῶν ἀνθρώπων τοὺς συγκρατοῦσαν».

42. Τὸ σχετικὸ κατὰστιχο βλ. στὸ ἀρχεῖο τοῦ ναοῦ.

ὅταν ἀκόμη ἡ ἀπειλὴ τῆς χολέρας ἦταν ἔντονη, ιδιαίτερα στὴν ἐνορία τους. Τὸ σίγουρο εἶναι ὅτι δὲν ἔλαβαν ὑπόψη τους τὴ διάχυτὴ ἀντίληψη τῶν ἱατρῶν τῆς ἐποχῆς ὅτι «αἱ ἀφροδισιακαὶ καταχρήσεις προδιαθέτουσι ἐπικινδύνως τὸν ὀργανισμόν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν νόσον Χολέραν, καθότι ἐξασθενοῦσι ἐπαισθητῶς τὸ Νευρικὸν σύστημα»⁴³. Τὸ ἴδιο πράγμα εἶχε πεῖ μὲ τὸ δικό του, χαρακτηριστικό, τρόπο ὁ Π. Σοφιανόπουλος στὸ «Ἐγκόλπιον περὶ χολέρας ἢ χολορροίας, εἰς γλῶσσαν συνήθη, χάριν τοῦ Λαοῦ»⁴⁴. Γράφει στὸ κεφάλαιον «περὶ τεκνογονίας»:

«Γυναῖκες καὶ ἄνδρες κατὰ τὴν ἐνδημίαν τῆς Χολέρας ἀνάγκη ν' ἀφῆσωσιν εἰς παντελῇ ἡσυχίαν καὶ ἡρεμίαν τὰ γεννητικὰ των ὄργανα!! Βλάπτει τὰ μέγιστα ἡ καταχρησις τούτων πάντα, κυρίως δὲ εἰς τοιαύτας περιστάσεις. Καὶ ἡ ἀπλὴ χρῆσις ἐπικαλεῖ τὴν νόσον, ἂν ὑπάρχῃ ἐπιδημία: προδιαθέτει δὲ καὶ ἂν ἄπεστιν. Ἐφάνη γὰρ αἰφνίδιος ἔκρηξις τῆς νόσου τῆς Χολορροίας εὐθὺς μετὰ τοὺς γάμους. Ἄς προσπαθῶσιν ἐν τοιαύτῃ ἐποχῇ τ' ἀνδρόγυνα νὰ φυλάττωσι τ' ἀποκτηθέντα τέκνα παρὰ νὰ ριψοκινδυνεύωσιν ἑαυτοὺς καὶ τὰ περὶ αὐτοὺς πρὸς ἀνάκτησιν νέων: ἐξηγήθημεν ἄρκετὰ! Ὁ Ὅμηρος, εἶπε, μὴ λῦγῃς παρθενικὴν ζώνην ἐν παντὶ καιρῷ καὶ τόπῳ!».

Ἦτορξαν περιπτώσεις, στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη κυρίως, ὅπου οἱ λιγότερο εὐνοημένες τάξεις, ἐπειδὴ κατ' ἐξοχὴν πλήττονταν, γιὰ τοὺς λόγους ποὺ εἴπαμε, ὅταν ξεσποῦσε ἐπιδημία χολέρας, ἀντέδρασαν δυναμικὰ καὶ μερικές φορές βίαια ἐναντίον ἐκείνων ποὺ θεώρησαν ὑπεύθυνους γιὰ τὴ δοκιμασία τους. Στὸ Παρίσι π.χ. τὸ 1832 διαδόθηκε ἡ φήμη ὅτι ἡ Κυβέρνηση, μὲ ὄργανο κάποιους γιατροὺς, ἤθελε νὰ δηλητηριάσει τοὺς φτωχοὺς. Ἐγιναν ταραχὲς καὶ μερικοὶ γιατροὶ ποὺ θεωρήθηκαν ὑποπτοὶ, πλήρωσαν μὲ τὴ ζωὴ τους. Ἦταν τέτοιος ὁ ἀναβρασμός ὥστε ἐκπρόσωποι τῶν ἀνώτερων τάξεων εὐχονταν νὰ πεθάνει ἐπιτέλους καὶ ἓνας ἀπὸ τοὺς δικούς τους γιὰ νὰ διασκεδαστεῖ ἡ φήμη ὅτι οἱ πλούσιοι συνωμότησαν κατὰ τῶν φτωχῶν⁴⁵. Τελικὰ πέθανε ὁ ἴδιος ὁ πρωθυπουργός. Σὲ παρόμοιες καταστάσεις, ἀναζητεῖται κυρίως κάποιος ὑπεύθυνος (ἄτομο ἢ ομάδα ἢ κοινωνικὴ τάξη), ὁ ἀποδιοπομπαῖος τράγος, στὸν ὁποῖο φορτώνονται ὅλες οἱ εὐθύνες γιὰ τὰ δεινὰ. Πάντως, ἡ ὅλη αὐτὴ ἀντιπαράθεση ὀδηγεῖ συχνὰ σὲ συνειδητοποιήσεις ποὺ ὁ βαθμὸς ὀριμότητάς τους ἐξαρτᾶται καὶ ἀπὸ τίς ἄλλες διεργασίες ποὺ συντελοῦνται στὸν κοινωνικὸ σχηματισμό.

43. Θ. Βοττάρος, *Προφυλακτικά...*, ὁ.π., σ. 7.

44. Ἀθήνα 1849, σ. 28-29.

45. René Baechrel, «La haine de classe en temps d'épidémie», *Annales ESC*, 1952, σ. 351-360. Βλ. καὶ τὸ ἄρθρο τοῦ Richard J. Evans, «Epidemics and Revolutions: Cholera in Nineteenth-Century Europe», *Past and Present* 120 (Αὐγ. 1988) 123-146.

Στὴν Ἑρμούπολη ὅσοι ἄμεσα ἐπλήγησαν ἀπὸ τὴ χολέρα δὲν φαίνεται νὰ ἀναζήτησαν κάποιους ὡς ὑπευθύνους γιὰ τὴ δυστυχία τους. Ὑπάρχει μάλιστα ἡ μαρτυρία ὅτι ὅταν συνέβησαν θύματα, ἔστω καὶ λίγα, καὶ μεταξὺ τῶν ἡγετικῶν ομάδων, αὐξήθηκε ὁ φόβος τῶν πολιτῶν γιατί, ὅπως σχετικὰ ἀναφέρεται, «ἀπόλεσαν καὶ τὴν τρεφομένην ἐλπίδα, ὅτι [ἡ ἐπιδημία] δὲν διαβαίνει τὰς βαθμίδας τῶν μεγάλων οἰκιῶν»⁴⁶. Ἡ ἔλλειψη ἐντάσεων κάθε μορφῆς φαίνεται νὰ ὀφείλεται, ὡς ἓνα μεγάλο βαθμὸ, στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ τοπικὲς ἀρχὲς μπόρεσαν νὰ διατηρήσουν, μέσα στὸ γενικὸ πανικὸ, βασικὲς λειτουργίες τῆς πόλης. Δὲν ἀποδιοργανώθηκαν, ἔτσι, ὅπως στὴν Ἀθήνα γιὰ παράδειγμα, καίριοι μηχανισμοὶ καὶ στὴ δοκιμασία τῶν κατοίκων ἀπὸ τὴν χολέρα δὲν προστέθηκε ἡ πικρία, καὶ ἐνδεχομένως ἡ ἀγανάκτηση, γιὰ τὴν ἐγκατάλειψή τους.

Ἡ στάση τῶν τοπικῶν ἀρχῶν

Ἡ εἴδηση ὅτι ἡ χολέρα εἶχε ἐνσκήψει στὸν Πειραιᾶ ἀπὸ τὰ τέλη Ἰουνίου εἶχε ὀδηγήσει στὴ λήψη τῶν πρώτων μέτρων: ὁ δήμαρχος εἶχε καλέσει τοὺς κατοίκους νὰ λάβουν προφυλακτικὰ μέτρα μὲ βάση τὶς ὁδηγίες περὶ διαίτης ποὺ εἶχε καταρτίσει τὸ Ἰατροσυνέδριο καὶ τὶς ὁποῖες τὸ ὑπουργεῖο Ἑσωτερικῶν εἶχε τυπώσει καὶ ἀποστέλλει στοὺς δήμους⁴⁷. Συγχρόνως πάρθηκαν μέτρα γιὰ τὴν καταστροφή θερινῶν φρούτων καὶ τὴν ἀπαγόρευση τῆς πώλησής τους. Ὄταν στὶς ἀρχὲς Αὐγούστου ξέσπασε μὲ σφοδρότητα ἡ ἐπιδημία στὴν Ἑρμούπολη, ὁ νομάρχης Ἀνδρέας Ζυγομαλάς, γιαντρός ὁ ἴδιος, σύστησε τὴν Ἐπιτροπὴ Ἐπιτοπίου Ὑγείας⁴⁸ καὶ τὸ δημοτικὸ συμβούλιο, σὲ ἔκτακτη συνεδρίασή του (3 Αὐγ.) πῆρε τὰ ἀκόλουθα μέτρα: 1) διαίρεσε τὴν πόλη σὲ 4 τμήματα καὶ σὲ κάθε ἓνα διόρισε ἐπικεφαλῆς («ἐπιστήμονα») ἱατρὸ μὲ μηνιαῖο μισθὸ 200 δρχ.· 2) ἀποφάσισε τὴν ἄμεση σύναψη δανείου 10.000 δρχ. γιὰ νὰ μποροῦν οἱ «πραγματικῶς» ἄποροι ἀσθενεῖς νὰ προμηθεύονται, ὕστερα ἀπὸ σχετικὸ σημεῖωμα τῶν ἱατρῶν, δωρεὰν φάρμακα καὶ ὑγιεινὴ τροφὴ (ψωμὶ καλῆς ποιότητος, κρέας, ρύζι).· 3) πρόσθεσε 5 ἀστυνομικοὺς κλητῆρες γιὰ νὰ βοηθοῦν τοὺς ἱατροὺς στὸ ἔργο τους⁴⁹. Εἶναι ἐντυπωσιακὴ, καὶ ἔχει ἐπισημανθεῖ, ἡ ὑγειονομικὴ ἐτοιμότητα τῆς Ἑρμούπολης τὴν περίοδο αὐτή. Ἐκτός

46. Αἴολος, ἀρ. 518, 19 Σεπτ. 1854, σ. [2].

47. Διακήρυξη δημάρχου τῆς 17 Ἰουλ. 1854: ΓΑΚ, Ἀρχεῖα Νομοῦ Κυκλάδων (ANK), Δημοτικὸ Ἀρχεῖο Ἑρμούπολης (ΔΑΕ), Ι/Δημόσια Ὑγεία/1.

48. Νομάρχης Κυκλάδων πρὸς δήμαρχο Ἑρμούπολης, 2 Αὐγ. 1854 καὶ νομάρχης πρὸς ἀπαντάς τοὺς κατοίκους καὶ παροίκους τοῦ Δήμου Ἑρμούπολεως καὶ τοῦ τῆς Σύρου», 3 Αὐγ. 1854: ANK, ΔΑΕ, Ι/Δημόσια Ὑγεία/1.

49. Τὰ πρακτικὰ τῆς συνεδρίασης (ΑΗ') καὶ τὸ σχετικὸ ψήφισμα βλ. ANK, ΔΑΕ· βλ. καὶ συνεδρίαση ΑΘ' (22 Σεπτ. 1854) καὶ σχετικὸ ψήφισμα. Πρόεδρος τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου ἦταν ὁ Ζαννῆς Α. Βοῦρος.

ἀπὸ τοὺς τέσσερεις ἰατροὺς ποὺ διόρισε ὁ δῆμος ἐπικεφαλῆς τῶν τμημάτων, οἱ ὁποῖοι σημειωτέον διέθεσαν τὸ μισθὸ τοὺς στοὺς ἀπόρους, τουλάχιστον ἄλλοι ὀκτὼ πρόσφεραν μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο τὶς ὑπηρεσίες τους. Τὸ ἔργο τῶν ἰατρῶν ὑποβοηθήθηκε οὐσιαστικά ἀπὸ τὴν παρουσία συγκροτημένου νοσοκομείου· παρόμοιό του δὲν διέθετε οὔτε ἡ πρωτεύουσα. Γιὰ νὰ ἀντιμετωπιστοῦν οἱ ἔκτακτες ἀνάγκες, ἓνα Δημοτικὸ Σχολεῖο μετατράπηκε σὲ «Νοσοκομεῖο τῶν Χολερικῶν».

Εἰδικὰ συνεργεῖα συστάθηκαν γιὰ τὸν καθαρισμὸ καὶ τὸ κάπνισμα τῶν στενῶν κυρίως ὁδῶν (πίστευαν ὅτι μὲ τὸ ἀναμμα φωτιάς σὲ διάφορα σημεῖα θὰ καθαριζόταν ἡ ἀτμόσφαιρα), γιὰ τὸ ραντισμὸ τῶν οἰκιῶν μὲ χλωρίο ὅταν κάποιος ἔνοικος ἀρρώσταινε. Ἡ «ἐπὶ τῆς ὑγείας καὶ καθαριότητος» εἰδικὴ ἐπιτροπὴ, ἀφοῦ περιηγήθηκε τὴν πόλη, συνέστησε, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, καὶ μιὰ σειρὰ μέτρων γιὰ νὰ παύσουν οἱ πολῖτες νὰ τρώγουν, παρὰ τὶς συστάσεις, νηστήσιμα καὶ ἄλμυρά φαγητὰ καὶ νὰ πίνουν οἶνοπνευματώδη. Πρότεινε νὰ κλείσουν προσωρινὰ τὰ οἶνοπωλεῖα ἀπὸ τὸ μεσημέρι καὶ μετὰ, νὰ ἀπαγορευθεῖ ἡ πώληση ὀσπρίων, παστῶν ψαριῶν, χαβιαριοῦ καὶ ἐλιῶν, καὶ νὰ παύσουν τὰ ὑπαίθρια μαγειρεῖα νὰ πωλοῦν τηγανητὰ κ.τ.δ.⁵⁰ Ἡ Νομαρχία, παράλληλα, διέθεσε 1.000 δρχ. γιὰ τὴ χορήγηση δωρεάν, ἀπὸ συγκεκριμένα καφενεῖα, θερμοῦ πρωينوῦ ροφήματος (σαλέπι ἢ φασκόμηλο) στοὺς ἀπόρους κι αὐτὸ «ἐπειδὴ ἀπεδείχθη βλαπτικωτάτη καὶ ἰδίως ἐν καιρῷ τῆς χολέρας, καὶ θανατηφόρος σχεδόν, ἡ κακὴ συνήθεια, ἣν ἔχει ὁ ἐργατικὸς λαὸς νὰ πίνη τὸ πρῶτὸ νήστης πνευματώδη ποτὰ, οἶον ρακί, ρούμι καὶ τὰ τοιαῦτα, ἣ νὰ τρώγῃ δύσπεπτα φαγητὰ»⁵¹.

Φαίνεται ὅτι ἔκλεισαν καὶ τὰ καφενεῖα ἀπὸ τὶς 6 μ.μ. γιὰ νὰ μὴ συνωθοῦνται (γίνεται «συσσώρευσις») οἱ πολῖτες. Προτάθηκε, μάλιστα, στοὺς ἱερεῖς νὰ λειτουργοῦν νωρίς, ἀπὸ τὶς 7 π.μ., καὶ νὰ τελειώνουν γρήγορα⁵².

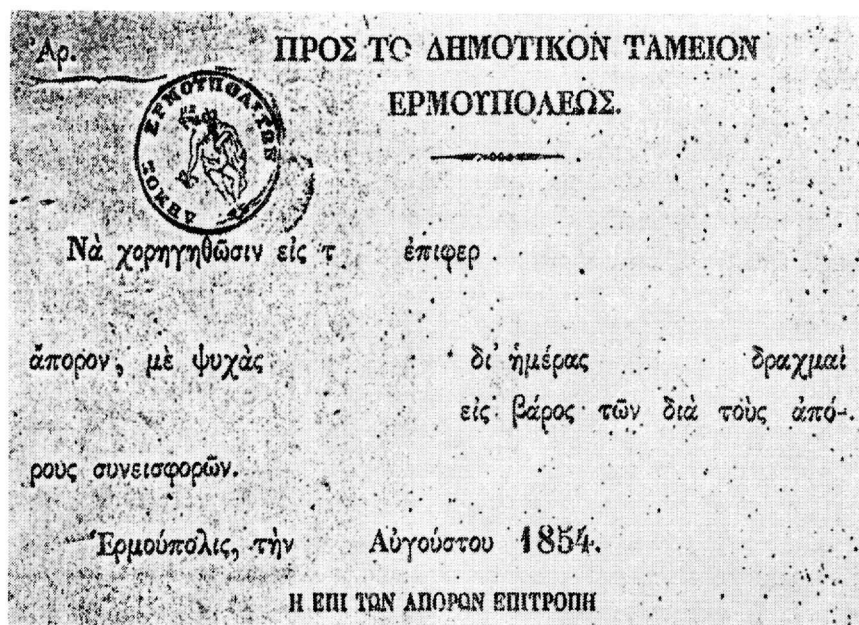
Συστάθηκε, τέλος, ἡ ἐπὶ τῶν ἀπόρων ἐπιτροπὴ, ἡ ὁποία διένειμε 10.000 περίπου δραχμές, τὶς ὁποῖες χορήγησε ἡ Κυβέρνηση, σὲ 1.174 οἰκογένειες ποὺ ἀντιπροσώπευαν 5.507 ἄτομα, δηλαδὴ τοὺς μισοὺς σχεδὸν ἀπ' αὐτοὺς ποὺ παρέμειναν στὴν πόλη. Μὲ χρήματα ποὺ διέθεσε ὁ δήμαρχος (τὸ μισθὸ του) δόθηκαν ἐνισχύσεις σὲ 58 οἰκογένειες ἀνωτέρας τάξεως ποὺ τότε ἔτυχε νὰ δυστυχοῦν⁵³.

50. «Ἡ ἐν Ἑρμοπόλει ἐπὶ τῆς ὑγείας καὶ καθαριότητος Εἰδικὴ Ἐπιτροπὴ», 8 Αὐγ. 1854: ANK, ΔΑΕ, Ι/Δημόσια Ὑγεία/1, ὅπου καὶ λοιπὰ σχετικὰ μὲ τὸ θέμα ἔγγραφα.

51. Ἐγγραφο δημάρχου Ἑρμοπόλεως τῆς 11 Αὐγ. 1854: ὁ.π.

52. Βλ. παραπομπὴ σημ. 50 καθὼς καὶ ἔγγραφο 10 Αὐγ. 1854 τῆς ἰδίας Ἐπιτροπῆς.

53. Βλ. κυρίως τὰ ἐξῆς κατάστιχα: «Πρωτόκολλον τῶν κατὰ τὸν Αὐγουστον 1854 ὑπὸ τῆς ἐπὶ τῶν ἀπόρων Ἐπιτροπῆς ἐκδοθέντων ἐνταλμάτων»· «Πρωτόκολλον ἐνταλμάτων πληρωμῆς ἐκ τῶν μισθῶν τοῦ Κυρίου Δημάρχου Ἑρμοπόλεως. Αὐγουστος 1854»·

Ἀνέφερα ὅλα τὰ μέτρα αὐτὰ γιὰ νὰ δείξω ὅχι μόνο τὴν ἀποτελεσματικότητά τους ἀλλὰ κυρίως ὅτι βρέθηκαν ἄτομα γιὰ νὰ τὰ ἐφαρμόσουν μὲ κίνδυνο τῆς ζωῆς τους. Χωρὶς τὰ ἄτομα αὐτὰ δὲν θὰ μποροῦσε νὰ λειτουργήσῃ ἡ ὅλη προσπάθεια νὰ ἀνακουφιστοῦν οἱ πάσχοντες καὶ οἱ ἐνδεεῖς καί, συγχρόνως, νὰ δημιουργηθοῦν οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὸν ἔλεγχο τῆς ἐπιδημίας. Τονίζεται: «Ἐνταῦθα τουλάχιστον, ὅ,τι ἦτο δυνατόν νὰ γίνῃ ὑπὲρ τῶν προσβαλλομένων καὶ τῶν ἐνδεῶν, ἐγένετο ἀφειδῶς καὶ διὰ τῆς δυνατωτέρας δραστηριότητος»⁵⁴.

Ἀπ' ὅ,τι φαίνεται κανεὶς ἀπὸ τοὺς δημόσιους καὶ δημοτικούς ὑπαλλήλους δὲν ἐγκατέλειπε τὴ θέση του· μόνον ὁ δημοῖατρος πῆρε ἄδεια νὰ λείψῃ λίγες μέρες στὴ Μύκονο καὶ ἐπειδὴ δὲν ἐπέστρεψε ἐγκαίρως ἀπολύθηκε⁵⁵. Παρὰ τὸν ἀποκλεισμό τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη χώρα, τὰ ὑπάρχοντα τρόφιμα φαίνεται ὅτι κάλυψαν τὶς βασικὲς ἀνάγκες· οἱ ἐλλείψεις σὲ κρέας συμπληρώ-

«Ἡμερολόγιον τῆς ἐπὶ τῶν ἀπόρων Ἐπιτροπῆς. Αὐγούστος 1854»: ANK, ΔΑΕ, Ι/Δημόσια Ὑγεία/1. Πβλ. Αἰώλος, ἀρ. 519, 28 Αὐγ. 1854, σ. 3.

54. Αἰών, ἀρ. 1490, 28 Αὐγ. 1854, σ. [4]· βλ. καὶ Αἰών, ἀρ. 1491, 1 Σεπτ. 1854, σ. [3]: «Σὲ ἐπαναλαμβάνω, ὅτι ἀνθρωπίνως θεωρῶν τὰ πράγματα, ἦτοι συγκριτικῶς τῶν μέσων καὶ γνώσεών μας, αἱ τῆς Ἐρμούπολεως πολιτικαὶ καὶ δημοτικαὶ Ἀρχαὶ ἐπραξαν εἰς τὴν δεινὴν ταύτην περίστασιν ἀρκούντως τὰ χρέη των».

55. Βλ. παρακάτω σημ. 70, καὶ νομάρχης Κυκλάδων πρὸς δήμαρχο Ἐρμούπολης, 11 Αὐγ. 1854: ANK, ΔΑΕ, Ι/Δημόσια Ὑγεία/1. Ἀντίθετα οἱ δημοτικὲς ἀρχὲς Τήνου καὶ Μυκόνου φαίνεται ὅτι ἐγκατέλειψαν τὶς θέσεις τους· βλ. Αἰών, ἀρ. 1491, 1 Σεπτ. 1854, σ. [3].

θηκαν κάπως με τὰ 12 βόδια πού με εἰδικὸ πλοῦ ἔστειλε ὁ Ὅθων γιὰ τοὺς φτωχοὺς⁵⁶. Ἔτσι, φαίνεται ὅτι οἱ μερίδες πού ὄριζαν οἱ γιατροὶ στοὺς ἄπορους ἀσθενεῖς δίνονταν κανονικὰ ἀπὸ τὴν ἀστυνομία. Μὲ δυὸ λόγια, ἡ ἀγορὰ λειτούργησε καὶ ἡ κερδοσκοπία δὲν ἔκανε θαύματα.

Τὰ νήματα ὅλης αὐτῆς τῆς προσπάθειας νὰ διατηρήσει ἡ πόλη τὶς βασικὲς λειτουργίες της καὶ νὰ μὴν κυριαρχηθεῖ ἀπὸ τὸ φόβο διηύθυνε, σὲ συνεργασία με τὸν νομάρχην καὶ τὸ Δημοτικὸ Συμβούλιον, ὁ δήμαρχος. Ὅλοι φαίνεται νὰ συμφωνοῦν ὅτι ἡ πόλη ἀπέφυγε πολὺ χειρότερα (ἢ λέξι πού χρησιμοποιεῖται εἶναι «σώθηκε») χάρις στὸ θάρρος, τὴν αὐταπάρνηση, τὴν ἐπαγρύπνηση, πού αὐτὸς καὶ ὁ ἀστυνόμος τοῦ δήμου ἔδειξαν, καθὼς καὶ οἱ γιατροὶ καὶ μερικοὶ «ἀτρόμητοι» πολίτες⁵⁷.

Ὁ δήμαρχος Δαμαλᾶς, μεγάλεμπορος καὶ τραπεζίτης, εἶχε ἤδη, πρὶν τὴν ἐμφάνιση τῆς χολέρας, προσπαθήσει νὰ διατηρήσει κάποιες ἰσορροπίες. Ὅταν, στὶς ἀρχὲς τοῦ 1854, νεκρώθηκε τὸ ἐμπόριον με δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις σ' ὅλους τοὺς τομεῖς δραστηριότητος τῆς πόλης, καὶ ἀπειλήθηκε σιτοδεία ἀπὸ τὸ κλείσιμο τοῦ Δούναβη καὶ τῶν ρωσικῶν λιμανιῶν, με δική του πρωτοβουλία οἱ εὐκατάστατοι διέθεσαν 30.000 δρχ. γιὰ τὴν ἐγκαιρὴ ἀγορὰ καὶ ἀποθήκευση σταριοῦ⁵⁸. Ἔτσι, τὸ ψωμὶ δὲν ὑπερτιμήθηκε πολὺ, σὲ μιὰ περίοδον πού οἱ ἄνθρωποι καθημερινὰ πολλαπλασιάζονταν. Καὶ ὅταν με τὴν ἀφίξη τῶν προσφύγων τὸ πρόβλημα τῆς πενίας ἐγινε ὀξύτερον, φρόντισε νὰ συσταθεῖ πολιτοφυλακὴ ἀπὸ δημότες γιὰ τὴ διατήρηση τῆς ἡσυχίας καὶ τῆς ἀσφάλειας, ἐνῶ, συγχρόνως, ὁ δῆμος καὶ οἱ πλουσιότεροι διέθεσαν χρήματα γιὰ τὴν περίθαλψιν τῶν φτωχῶν καὶ τῶν προσφύγων⁵⁹. Ὅταν ξέσπασε ἡ ἐπιδημία, με δική του πρωτοβουλία ἀποφασίστηκε, ὅπως εἶδαμε, νὰ συνάψει ὁ δῆμος δάνειον 10.000 δρχ. γιὰ νὰ δοθοῦν δωρεὰν σ' ὅσους πάσχοντες ἦσαν ἄποροι φάρμακα καὶ μερίδες φαγητοῦ. Ὁ δήμαρχος πάλι ἐνήργησε γιὰ νὰ σταλοῦν ἀπὸ τὴν Κυβέρνηση καὶ οἱ 10.000 δρχ. πού διαχειρίστηκε ἡ ἐπὶ τῶν ἀπόρων ἐπιτροπὴ. Κι ἐδῶ ἐπικαλέστηκε τὴν ἀνάγκη νὰ βοηθηθοῦν οἱ ἐνδεεῖς ἀλλὰ τόνισε, συγχρόνως, καὶ τὴν ἀνάγκη νὰ διατηρηθεῖ ἡ ἀσφάλεια τῆς πόλης⁶⁰. Τὸ πεῖσμα καὶ ἡ ἀπο-

56. Τὶς εὐχαριστίες τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου Ἑρμοπούλεως γιὰ τὴ βοήθεια πού παρέσχε στὴν πόλιν κατὰ τὴν ἐπιδημία ὁ Ὅθων καὶ ἡ Κυβέρνηση, βλ. στὰ ψηφίσματα 61 καὶ 62 τῆς 22 Σεπτ. 1854. Γιὰ τὰ 12 βόδια βλ. *Αἰών*, ἀρ. 1491, 1 Σεπτ. 1854, σ. [3].

57. *Αἰολος*, ἀρ. 528, 28 Ὀκτ. 1854, σ. 1: Μετὰ τοὺς γιατροὺς «οἱ μᾶλλον ἐκτεθειμένοι εἰς κίνδυνον, καὶ ὡς ἐκ τῆς θέσεώς των, ἦσαν ὁ δήμαρχος καὶ ὁ ἀστυνόμος, καὶ ὅμως οὐδὲ στιγμὴν ἐδειλίασαν, μηδ' αὐτῆς τῆς ζωῆς φειδόμενοι...».

58. *Ὁ.π.*

59. *Ὁ.π.*

60. Βλ. ψηφίσματα 63 καὶ 65 (22 Σεπτ. 1854) τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου Ἑρμοπούλεως: «...Ἀλλ' ἐπειδὴ ἐκτὸς τῆς νοσηλεύσεως καὶ περιθάλψεως τῶν χολεριῶντων, χάριν φιλανθρωπίας καὶ ἀσφαλείας τοῦ τόπου, παρίστατο ἀνάγκη νὰ προνοηθῇ καὶ περίθαλψις

φασιστικότητά του συνοψίζονται στὰ ὅσα εἶπε γι' αὐτόν, κατηγορώντας τον, ὁ νομάρχης Κυκλάδων: «θεωρεῖ τὴν δημοτικὴν ὑπηρεσίαν ὡς ἐμπορικὸν κατὰστημα» καὶ «συνηθισμένος ἀπὸ τὸ ἐμπορικὸν του κατὰστημα θεωρεῖ τοὺς ἱατροὺς μετερχομένους βάνανυσόν τινα τέχνην»⁶¹.

Ὁ Δαμαλᾶς δὲν παραλείπει νὰ συνδέσει τὴ φιλανθρωπία μὲ τὴν ἀσφάλεια, δηλαδὴ τὴν κοινωνικὴ γαλήνη. Φιλανθρωπία σημαίνει, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ καταγραφή, γνώση τῶν πτωχῶν, ἅρα ἐποπτεία τους. Ἡ ἐπιδημία ἴσως νὰ ἔδωσε καὶ μιὰ ἄλλη διάσταση στὸ πρόβλημα. Οἱ φτωχοὶ δὲν εἶναι πλέον μόνον ὁ ἐν δυνάμει κίνδυνος γιὰ τὴν κοινωνικὴ τάξη· εἶναι, συγχρόνως, μὲ τὸν τρόπο διαβίωσής τους καὶ μιὰ ἐν δυνάμει ἐστία μόλυνσης ποὺ μπορεῖ νὰ ἀπειλήσει ὅλη τὴν πόλη. Ἐπομένως, ἡ βελτίωση τῆς θέσης τους ἐνδιαφέρει ἄμεσα τὶς πιὸ εὐνοημένες κοινωνικὲς ομάδες. Τέτοιες συνειδητοποιήσεις, ἂν καὶ δὲν ἐκφράζονται ρητὰ, δὲν θὰ πρέπει, νομίζω, νὰ ἀποκλειστούν.

Ἡ πόλη μετὰ τὴν ἐπιδημία

Ἡ πόλη ἄρχισε νὰ ἐπανευρίσκει σταδιακὰ τὸ ρυθμὸ τῆς ἀπὸ τὶς ἀρχὲς Σεπτεμβρίου. Ἐπιστρέφουν σιγὰ-σιγὰ οἱ κάτοικοι ποὺ εἶχαν φύγει ἀλλὰ, ὅπως σημειώνεται, «λυπηρὸν εἶναι νὰ βλέπη τις μέγαν ἀριθμὸν ἐξ αὐτῶν φερόντων πένθιμα»⁶². Οἱ πολῖτες καλοῦνται νὰ συνεχίσουν τὴ δίκαια, νὰ ἀποφεύγουν τὶς καταχρήσεις καὶ νὰ τηροῦν αὐστηρὴ καθαριότητα, γιατί ἡ νόσος μπορεῖ νὰ ἄφῃσε («ὀλέθρια σπέρματα»). Καλοῦνται ἐπίσης νὰ κατασκευάσουν ἀποπᾶτους ὅσοι δὲν ἔχουν, νὰ καθαρίζουν τοὺς χώρους ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι τους καὶ νὰ μὴν τρέφουν μέσα σ' αὐτὸ χοίρους ἢ ἄλλα κατοικίδια ζῶα. Ὁ δῆμος προτρέπεται νὰ αὐξήσει τοὺς δημοτικoὺς καθαριστές⁶³. Τὴν Κυριακὴ, στίς 12 Σεπτ., οἱ πιστοὶ πηγαίνουν χωρὶς φόβο στίς ἐκκλησίες· γίνονται, καθυστερημένα, καὶ διάφορα μνημόσυνα⁶⁴. Στίς 26 Σεπτ. τὸ νησί τίθεται σὲ ἐλεύθερη ἐπικοινωνία μὲ τὸν ἔξω κόσμον ἀλλὰ συνεχίζει τὶς προφυλάξεις του. Ὁ νομάρ-

ὕπερ τῶν προσφύγων καὶ τῶν ἐνδεῶν οἰκογενειῶν τῆς πόλεως, ὁ Κ. Δήμαρχος ἐνήργησε νὰ δωρηθῶσι παρὰ τῆς Κυβερνήσεως δραχ. 10000 πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτόν...» (τὸ παράθεμα ἀπὸ τὸ ψήφισμα 65).

61. Α. Ζυγομαλᾶς πρὸς Ρ. Παλαμήδη, 12 Αὐγ. 1854: ΓΑΚ, Κ70, Ἀρχεῖο Ρ. Παλαμήδη, φ. 5.

62. *Αἶολος*, ἀρ. 521-522, 16 Σεπτ. 1854, σ. 1-2. Βλ. καὶ *Αἰών*, ἀρ. 1491, 1 Σεπτ. 1854, σ. [3]: Μετὰ τὴν ὕφεση τῆς νόσου ἐπανῆλθε καὶ ἡ εὐδιαθεσία τῶν κατοίκων. Ἐπανῆλθε καὶ ἡ τῆς ὕψεως χρωματισμός, ἐν ᾧ εἰς τὴν ἀκμὴν τῆς νόσου ἡ ὕψις πάντων ἤτο χλωμὴ καὶ ἀποκρίνους».

63. Βλ. παραπομπὴ στὸν *Αἶολο* σημ. 62.

64. *Αἶολος*, ἀρ. 523, 23 Σεπτ. 1854, σ. 2 καὶ ἀρ. 525, 7 Ὀκτ. 1854, σ. 3 [= μνημόσυνο Ἰω. Α. Ράλλη].

χης, μὲ δική του εὐθύνη, ἀπαγόρευσε νὰ γίνουν δεκτοὶ πρόσφυγες ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, ὅταν ἄρχισαν καὶ ἐκεῖ τὰ πρῶτα κρούσματα⁶⁵.

Μὲ τὴν παύση τῆς ἐπιδημίας καὶ τὴν κάποια ἀπόσπαση ἀπὸ τὰ δεινὰ ἄρχισαν καὶ οἱ ἐκτιμήσεις γιὰ τὶς συνέπειές της. Σημειώθηκε ἤδη στὴν ἀρχὴ τοῦ ἄρθρου μιὰ πρώτη ἀποτίμηση· στὸ ἴδιο πνεῦμα κινεῖται καὶ μιὰ ἄλλη: ἐπανῆλθε ἡ ζωνρότητα τῆς ἀγορᾶς ἂν καὶ «αἱ πληγαὶ της ἐπὶ πολλοὺς χρόνους θὰ δεικνύουν τὰ παθήματα καὶ τὰς ζημίας της»⁶⁶.

Ἡ Ἀθήνα

Τὸ πῶς ἡ πρωτεύουσα τῆς χώρας βίωσε τὴ χολέρα τὴν ἴδια περίοδο, δὲν μπορεῖ νὰ ἐξεταστεῖ ἐδῶ ἀναλυτικά. Θὰ γίνουν μόνον μερικὲς ἐπισημάνσεις πού θὰ ἐπιτρέψουν, ἐνδεχομένως, κάποιες συγκρίσεις μὲ ἀνάλογα φαινόμενα πού παρατηρήθηκαν στὴν Ἑρμούπολη.

Πρῶτος ἐπλήγη ὁ Πειραιᾶς (Ἰούλιος 1854)⁶⁷, ὅπου βρίσκονταν στρατωνισμένα τὰ γαλλικὰ στρατεύματα. Τὰ ὑγειονομικὰ μέτρα πού ἀρθρήθηκαν προστάτεψαν τὴν Ἀθήνα γιὰ δύο μῆνες περίπου. Στις 14 Ὀκτωβρίου 1854 ὅμως ξέσπασε κι ἐκεῖ ἡ ἐπιδημία μὲ ἔνταση καὶ διήρκεσε, μὲ διακυμάνσεις, ὡς τὶς 4 Δεκεμβρίου. Ἀπὸ τοὺς 30.000 περίπου κατοίκους τῆς πόλης, τουλάχιστον τὸ 1/3 ἔφυγε στὸν Πειραιᾶ, στὰ γύρω χωριὰ καὶ νησιά, τὴν ὑπόλοιπη Ἀττική, ἐγκαταλείποντας συχνὰ ἀβοήθητα προσφιλεῖ πρόσωπα. Τὰ θύματα ὑπῆρξαν πολλὰ: 1.000-1.500 ἄτομα, δηλαδὴ τὸ 5-7,5% ὅσων παρέμειναν στὴν πόλη — ὑπάρχουν καὶ ἐκτιμήσεις πού ἀνεβάζουν τὶς ἀπώλειες στὸ 10% τοῦ συνόλου τῶν κατοίκων τῆς Ἀθήνας⁶⁸.

Περὶσσότερο ἐπλήγη τὸ τμῆμα τῆς πόλης ὅπου κατοικοῦσαν οἱ φτωχοὶ τάξεις καὶ ὅπου εἶχαν συσσωρευτεῖ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς πρόσφυγες οἱ ὁποῖοι εἶχαν διωχθεῖ ἀπὸ τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία λόγῳ τῆς διακοπῆς τῶν σχέσεων μὲ τὴν Ἑλλάδα. Δραματικὴ εἶναι ἡ περιγραφὴ τῆς πρωτεύουσας ἀπὸ τὸν αὐτόπτη Ν. Δραγούμη:

«Οἰκτρὸν θέαμα παρίστα τὰς ἡμέρας ἐκείνας ἡ πόλις τῆς Ἀθηνᾶς, καθ' ὅσον, διὰ τὸ καινοφανὲς τῆς νόσου καὶ τὴν πρόδρομον αὐτῆς τρομερὰν φήμην, μέγας ἀριθμὸς ἔφυγον ἐκ τῆς πρωτευούσης... Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν ἄλλο δὲν ἔβλεπες εἰμὴ ὀχήματα καὶ ὑποζύγια μετακομίζοντα εἰς τοὺς λιμένας καὶ τοὺς ἀγροὺς σωροὺς ἀνδρῶν, γυναικῶν καὶ παιδίων καὶ ἄλλο δὲν ἤκουες εἰμὴ κα-

65. *Αἶολος*, ἀρ. 535, 18 Δεκ. 1854, σ. 1-2.

66. *Αἶολος*, ἀρ. 520, 2 Σεπτ. 1854, σ. 2.

67. [Α. Γούδας], «Περὶ τῆς ἐν Πειραιεὶ χολέρας», *Ἱατρικὴ Μέλisseta* 2 (1854) 142-149.

68. [Α. Γούδας], «Περὶ χολέρας καὶ διαλειπόντων πυρετῶν ἐν Ἑλλάδι», *ὁ.π.*, σ. 369-370· Ν. Δραγούμης, *Ἱστορικαὶ Ἀναμνήσεις*, *ὁ.π.*, σ. 169. Οἱ παραπομπὲς γιὰ τὴ χολέρα στὴν Ἀθήνα εἶναι μόνον ἐνδεικτικῆς.

ταχύλισμα τροχῶν καὶ ἵππων ποδοβολητὸν καὶ ὑλακὰς κυνῶν καὶ ὀλοφυρμούς τῶν μενόντων. Μετ' ὀλίγον δὲ αἱ ὁδοὶ μετεβλήθησαν εἰς ἐρήμους, τὰ ἐργαστήρια ἐκλείσθησαν, ἐντὸς τῶν οἰκιῶν ἐξέψυξε πᾶσα φωνὴ καὶ ἡ πόλις ἀπὸ ἄκρου εἰς ἄκρον ἐσίγησεν ὥς ἀπέραντον πολυάνδριον· μόνος ὁ ἥχος τῶν ἰδίων σου βημάτων ἀνέβαινεν εἰς τὰς ἀκοάς σου καὶ ἐξήγειρε τὸν τρόμον σου»⁶⁹.

Ἀρκετοὶ ὑπουργοί, ὁ δήμαρχος, οἱ περισσότεροι δημόσιοι ὑπάλληλοι, ἀξιωματοῦχοι καὶ ἄλλοι ἐγκατέλειψαν τὶς θέσεις τους. Ἡ διοικητικὴ μηχανὴ ἐξαρθρώθηκε, ἡ κοινωνικὴ συνοχὴ ἀνατράπηκε⁷⁰. Ἀκόμα καὶ ἱερεῖς ἀρνοῦνταν νὰ συνοδέψουν τοὺς νεκρούς. Ἡ ἀγορὰ παρέλυσε καὶ ἡ φιланθρωπικὴ ἐπιτροπὴ ποὺ συστήθηκε γιὰ νὰ βοηθήσει τοὺς φτωχοὺς, ἀναγκάσθηκε σύντομα νὰ ἐγκαταλείψει τὴν προσπάθεια νὰ μοιράζει τρόφιμα ἀντὶ χρημάτων, γιατί τὰ κρεοπωλεῖα καὶ τὰ παντοπωλεῖα ἐκλείσαν⁷¹. Ἡ κερδοσκοπία ὀργιάζε.

Ὁ λαὸς κατέβηκε στοὺς δρόμους καὶ ἀνάγκασε τὸν ἀρχιεπίσκοπο νὰ κάνει λιτανεῖες τῶν εἰκόνων γιὰ ἐξορκισμό τοῦ κακοῦ⁷². Ἦταν τόσο μεγάλη ἡ ἔνταση ὥστε ἂν δὲν ἦταν παρούσα ἰσχυρὴ φρουρὰ καί, κυρίως, ἂν δὲν παρέμεναν στὶς θέσεις τους οἱ βασιλεῖς καὶ δὲν ἔδειχναν τὴν ἀλληλεγγύη τους μὲ καθημερινὰς ἐμφανίσεις, δύσκολα θὰ μποροῦσε νὰ ἀποσοβηθοῦν ἐξεγέρσεις καὶ λεηλασίες. Γενικά, ἀντίθετα μὲ τὴν Ἑρμούπολη, στὴν Ἀθήνα ὁ κοινωνικὸς ἱστός, μπρὸς στὴν ἐπιδημία, ἔχασε τελείως τὴ συνοχή του μὲ συνέπεια τὰ ἀποτελέσματα νὰ εἶναι ἀκόμη πιὸ ὀλέθρια. Οἱ ἡγετικὲς ὁμάδες ποὺ εἶχαν καὶ τὴ διοίκηση τῆς πόλης δὲν φαίνεται ὅτι στάθηκαν στὸ ὕψος τῶν περιστάσεων. Οἱ ὁμάδες αὐτές, πρόσφατα ἐγκατεστημένες στὴν πρωτεύουσα, χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἀνομοιογένεια, ἔλλειψη συνοχῆς καὶ μὲ ποικίλους ἀνταγωνισμούς. Δὲν εἶχαν τὴ συνοχή τῶν ἐμπόρων ποὺ διεύθυναν τὴν Ἑρμούπολη.

69. Ν. Δραγούμης, *ὁ.π.*, σ. 169.

70. Βλ. τί σημείωνε ὁ Αἰὸλος, ἀρ. 528, 28 Ὀκτ. 1854, σ. 2: «Τρόμον ἐπροξένησεν εἰς τοὺς κατοίκους τῆς Πρωτευούσης ἡ ἐνσκήψασα νόσος τῆς χολέρας· δὲν εἶχον ὅθεν δίκαιον ὅταν ἡμεῖς ἐπάσχομεν νὰ μᾶς ἀποκαλοῦν δειλοὺς καθόσον ἡ ἰδική μας θέσις ἦτον δεινωτέρα ἐνεκα τοῦ στενοῦ καὶ περιορισμένου τόπου ὃν οἰκοῦμεν. Ἐξ Ἀθηνῶν ἀνεχώρησαν ἐγκαταλείψαντες τὰς θέσεις των πολλοὶ στρατιωτικοὶ καὶ πολιτικοὶ Ὑπάλληλοι φοβηθέντες, ἐνῶ ἡμεῖς ἐνταῦθα καυχώμεθα, ὅτι ὅχι μόνον οὐδεὶς τῶν Ὑπαλλήλων ἄφησε τὴν θέσιν του, ἀλλ' ὅλοι ἐν γένει καὶ Διοικητικοὶ καὶ Δημοτικοὶ Ὑπάλληλοι ἐνεκαρτέρησαν μὲ πολλὴν αὐταπάρνησιν ἐγκαρδιώσαντες τὸν λαὸν διὰ τοῦ παραδείγματός των καὶ θραύσαντες τὰ βέλη τῆς νόσου διὰ τῶν δραστηρίων καὶ φρονίμων μέτρων τὰ ὅποια ἔλαβον».

71. Τὸν ἀπολογισμό τῆς φιλανθρωπικῆς ἐπιτροπῆς βλ. στὸ φυλλάδιο: Ν. Κωστής κ.ἄ. πρὸς δημαρχία Ἀθηνῶν, 30 Δεκ. 1854: ΓΑΚ, Ἀρχεῖο Μαυροκορδάτου, φ. 27.

72. Διευθυντὴς τῆς Διοικητικῆς Ἀστυνομίας πρὸς Ὁθωνα, 17 Νοεμ. 1854: ΓΑΚ, Ὁθωνικὸ Ἀρχεῖο, Ὑπουργεῖο Ἑσωτερικῶν, φ. 191.